

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

І. В. Дворкін, А. В. Харченко

**ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ НАПРЯМІВ
ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КУРСІ “ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ” В НТУ «ХП»**

Методичні рекомендації для викладачів та студентів

Харків
НТУ «ХП»
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

І. В. Дворкін, А. В. Харченко

**ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ НАПРЯМІВ
ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КУРСІ “ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ” В НТУ «ХП»**

Методичні рекомендації для викладачів та студентів

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол N2 від 25.06.15

Харків
НТУ «ХП»
2017

Використання сучасних напрямів історичних досліджень у курсі «Історії України». Методичні рекомендації для викладачів та студентів / уклад: І.В. Дворкін, А.В. Харченко. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – 64 с.

Укладачі: І.В. Дворкін
А.В. Харченко

Рецензент: доц. Я.В.Мотенко

Кафедра політичної історії

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Соціальна історія.....	9
Усна історія.....	16
Історія повсякденності.....	23
Локальна історія.....	30
Гендерна історія.....	36
Дослідження історичної пам'яті.....	43
Українське націотворення у контексті теорій націй та націоналізму.....	49
Багатоетнічна парадигма висвітлення історії України.....	54

ВСТУП

Курс «Історія України» є нормативною дисципліною. Він викладається студентам, що навчаються у вищих навчальних закладах. У технічних вищих навчальних закладах вивчення історії України передує ознайомленню студентів з іншими гуманітарними дисциплінами – такими як історія української культури, філософія, соціологія тощо.

У Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» діє концепція виховної роботи, основою якої є гуманізація та гуманітаризація всього навчального процесу, що базується на комплексному підході до вивчення дисциплін гуманітарного циклу. Однією з найважливіших гуманітарних дисциплін, що вивчається в університеті, є курс «Історія України».

Він не є повторенням шкільної програми, а являє концептуально новий рівень дисципліни, покликаний поглибити та систематизувати історичні знання студентів. Аудиторна частина курсу складається з 48 годин, у тому числі 16 годин лекцій та 32 – семінарських занять.

Одним з головних завдань курсу «Історія України» в НТУ «ХПІ» є використання новітніх здобутків історичної науки у викладанні історії України. Для реалізації цього завдання, необхідно активно залучати до навчального процесу сучасні напрями історичних досліджень. Практично застосовувати їх на лекційних та семінарських заняттях, а також при написанні студентами рефератів.

Запропонована методична розробка складається з восьми параграфів, кожен з яких побудований за таким принципом: подається характеристика певного напрямку історичних досліджень, короткий огляд його становлення в світовій та українській історичній науці. Надалі наведено методичні рекомендації щодо практичного використання цих напрямів відповідно до «Програми та методичних рекомендацій до лекційних та семінарських занять з курсу “Історія України”»

(розроблена колективом кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»). Кожен параграф містить список літератури, яка може бути використана для більш глибокого вивчення певної теми.

XX століття було доволі складним і сповненим протиріч етапом для історичної науки. Цей час був пов'язаний з проблемами її внутрішнього розвитку, а також із загальними зрушеннями в інтелектуальній сфері. Зміни наукових парадигм неодноразово призводили до перегляду основних засад гуманітарного знання.

На початку періоду, незадовго до Першої світової війни, закінчувалась доба **позитивізму** (від лат. *positivus* – перевірений досвідом). Позитивізм – парадигма, що мала визначальний вплив у європейській культурі протягом 1840-х рр. – перших десятиліть XX століття. Послідовники позитивізму були впевнені, що суспільні негаразди будуть подолані шляхом народної освіти та загального добробуту. Серед головних представників європейського позитивізму можна назвати: у Франції – **Огюста Конта**, в Англії – **Джона Мілля**, у Німеччині – **Ернста Геккеля**, в Італії – **Роберто Ардіго**.

Серед основних постулатів позитивізму можна назвати: 1) утвердження пріоритету наукового знання; 2) доцільність використання методів природничих наук при вивченні суспільства; 3) загальний оптимізм і віра у всепереможність прогресу, який можна пізнати, а отже, передбачити; 4) перевага політичної історії над дослідженнями інших сфер життя суспільства.

У рамках позитивізму оформилась концепція «історичного матеріалізму», започаткована працями К. Маркса та Ф. Енгельса. В Україні – складовій СРСР, саме «марксизм», суттєво змінений і доповнений працями В. Леніна та його послідовників, утвердився як єдина «правильна» ідеологія та вчення. За марксизмом-ленінізмом минуле представлялось історією боротьби класів, що детермінувала всі сфери життя суспільства. Апогеєм класової боротьби ставала революція, яка призводила до зміни чергової формації на шляху до комунізму.

Початок XX століття став початком зародження так званого **модернізму**, що завдав позитивізму нищівного удару. Для історичної науки надважливою була

поява альтернативних позитивізму філософських вчень, зокрема «філософії життя» **Фрідріха Ніцше**.

Основні ідеї модернізму висунула німецька школа філософів. Так, **Вільгельм Дільтей** наполягав на окремішності історії від методології природознавчих наук. На його думку, історія, як «наука про дух», недосяжна емпіричному аналізу. Об'єктивне пізнання минулого заперечив італійський філософ **Бенедетто Кроче**. Він порівнював історію з літературою, наголошуючи, що їх поєднує інтуїтивне бачення автора. Однак із зауваженням, що історична наука, на відміну від літератури, розрізняє правдоподібність свідчень. Англієць **Робін Колінгвуд** наполягав на тому, що кожен історик пише історію під впливом сучасного для нього світу, модернізуючи своє дослідження, але зарадити цьому неможливо.

На думку української вченої **Наталі Яковенко**, під впливом модернізму постали головні проблеми європейської історіографії ХХ століття 1) проблема можливості історичного синтезу, сукупного подання різних площин минулого; 2) проблема співвідношення індивідуального та соціального, що лежить в основі суспільних змін; 3) проблема можливості проникнення в свідомість індивіда, відділеного від історика часом.

Утвердження модернізму супроводжувала суттєва зміна соціокультурного обличчя Європи. Фокус історичних досліджень змістився з масових явищ та розповідей про видатних осіб на життя «простих людей». Така зміна стала поштовхом до піднесення соціальної історії. Провідним осередком історичної науки стає французька школа Анналів. Її лідери – **Марк Блок** та **Люсьєн Февр** наголошували на важливості принципу міждисциплінарного дослідження, як фундаменту для творення «науки про людину». Їх витвором стала так звана «тотальна історія», яка намагалась охопити у межах дослідження всі сфери людського життя.

Нові зрушення в історичній науці були пов'язані зі студентською революцією кінця 1960-х рр. у Європі, яка сприяла утвердженню нових ідей. В цей час представники школи Анналів – **Ле Гоф**, **Ле Руа Ладюрі** та **Марк Феро**

заперечили можливість існування «історії без людей». Серед основних гасел оновленої європейської історичної науки можна виділити: 1) скептицизм до апріорних схем, які не «описують», а «заново творять»; 2) відкинення тотальної історії на користь індивідуальної та локальної; 3) недовіра до «колективної свідомості». Результатом було становлення у наступне десятиліття таких напрямів історичної науки, як соціальна антропологія, історія повсякдення, «жіноча історія» (у подальшому гендерна історія).

Початок 1980-х рр. позначився новим струсом традиційних історичних шкіл. Головною подією стала **постмодерністська концепція історії** та «лінгвістичний поворот». Серед провідників цих зрушень слід відзначити Гейдена Вайта. Постмодерністи оголосили думку історика «в'язнем мови». Академічна історична наука була змушена сприйняти певні ідеї постмодерну. Зокрема, для кожного професійного історика джерело відтепер було не істиною, а мало прихований зміст.

Історики також вдалися до модернізації техніки досліджень. Як результат, відзначаємо розквіт усної історії та історії пам'яті. Оновлення отримав і доволі знайомий історикам напрямок – історія націоналізму. Насамперед, через зміну розуміння самого терміна «нація». Одним з піонерів цієї трансформації можна назвати Бенедикта Андерсона.

На сучасному етапі розвитку науки, у тому числі історичної, провідним є принцип інтеграції наукового пізнання – міждисциплінарність. Відома російська історикиня Лоріна Рєпіна визначає міждисциплінарність як «один із способів взаємодії різних спеціалізованих наукових зв'язків», а також як «методологічне оформлення реального синтезу наукових досліджень різних дисциплін у значних наукових проектах і дослідженнях».

Для сучасних науковців очевидно, що історія не може існувати окремо від інших гуманітарних та навіть природничих наук. Новітні напрями історичних досліджень, що розглядаються у запропонованій роботі, виникли та розвиваються багато в чому завдячуючи активному запозиченню методів з інших дисциплін, що дозволило значно розширити поле діяльності історичної науки.

Відхід від позитивізму супроводжувався залученням соціології до історичних досліджень. За допомоги соціологічної методології історики розпочинають вивчення не лише політичної та економічної історії, а також звертаються до вивчення нових сфер життя людства. «Тотальна історія» школи Анналів передбачала вивчення усього, що пов'язано з людською діяльністю. Такий підхід зумовив застосування методів інших наук – антропології, психології, етнології, географії.

Подальший розвиток історичної науки зумовив застосування методології багатьох гуманітарних та природничих наук. Значний вплив на розвиток історичної науки у другій половині ХХ століття мала лінгвістика – відбувся «лінгвістичний поворот», який змінив ставлення дослідників до історичних джерел. Текст став сприйматися як продукт конструювання спочатку автора джерела, а згодом й історика-дослідника.

Важливим є застосування в сучасній історичній науці математичних методів, які спочатку використовувалися для вивчення економічної історії, а згодом й у багатьох інших галузях. Зокрема, у радянській історіографії математичні методи використовувалися досить широко – досліджувалися питання джерелознавства, концепцій і методів аналізу масових джерел, застосування методів статистичного аналізу.

Підводячи підсумки стислому аналізу, зазначимо, що на сьогодні історична наука ґрунтується на міждисциплінарності, використовує різноманітні дослідницькі техніки, а полем історичних досліджень є всі сфери життя суспільства.

1. СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Соціальна історія – це історія суспільства, його устрою (станового, класового тощо), взаємовідносин між окремими соціальними групами. Поле діяльності соціальної історії є настільки широким, що дає підстави дослідникам писати про неможливість чіткого визначення даного терміна. За висловом

російської дослідниці Л. Рєпіної: «Навіть тимчасові модифікації терміна виявляють відсутність серед спеціалістів консенсусу з даного питання та, як правило, залишають бажати кращого» [7, с. 7]. Соціальна історія нерідко протиставляється політичній або культурній історії. Однак, за словами російського вченого Б. Миронова: «Соціальна історія не може бути лише соціальною, як і політична лише політичною, через те, що всі дії людини мають соціальний, політичний, культурний та ін. аспекти» [3, с. 13]. Завдання соціального історика – розглядати тенденції, сенс та значення історичних подій під соціальним кутом зору.

Виокремлення соціальної історії відбулось у середині XIX століття, коли взаємовідносини класів та суспільні рухи, які виникали на їх ґрунті, стали предметом вивчення історичної науки. В цей час історичну науку охопила «криза історизму», викликана неспроможністю науковців пояснити такі суспільні явища, як індустріалізація та урбанізація. Розвитку соціальної історії сприяло загострення відповідних питань у суспільстві, а також поява та розвиток інших наук, зокрема, соціології.

Саме соціологи запропонували схеми еволюції суспільства та соціальні теорії стадіального розвитку. Так, Л. Морган визначав такі стадії – «дикунство», «варварство», «цивілізація». Історики, у свою чергу, піддали критиці теорії соціологів за недостатню емпіричну обґрунтованість. Значний вплив на розвиток соціальної історії мала також взаємодія між історичною наукою та політичною економією. Вагомий внесок у становлення цього напрямку зробив М. Вебер. У своїх роботах він вдало поєднав конкретно-історичний, порівняльно-типологічний та ідеальний методи дослідження суспільних процесів. Історію та соціологію він розглядав як дві споріднені дисципліни, як це було притаманно одному з «батьків» соціології – Е. Дюркгайму. На рубежі XIX – XX століть, усвідомлення соціального підґрунтя інтелектуальних форм стало передумовою розвитку соціальних наук [3, с. 10].

До середини XX століття розвиток соціальної історії відбувався в умовах подвійної конфронтації між історією політичною – історією соціальною та

історією соціальною – соціологією. Незважаючи на те, що цей напрямок у 1920-х рр. утвердився як дисципліна, наприклад, в німецьких університетах, він все ще залишався доповненням до історії економіки. Авторитарні та диктаторські режими 1930-х рр. у Європі закріпили перевагу політичної історії, але їх поразка призвела до прагнення істориків (принаймні західноєвропейських) відійти від сучасності та політичних тем. Нову ситуацію відзначив німецький дослідник В. Конце: «Соціальна історія є не менш політичною, ніж історія подій у сфері державної політики» [2, с. 169]. Внаслідок цього історики перейшли до вивчення економіки та суспільства середніх віків і раннього модерного часу. На перший план вийшло дослідження правових та господарських умов діяльності. Втім діючі особистості та взаємозв'язки між ними (що іноді і трактується як основні соціальні явища) не потрапляли до поля зору істориків.

Піднесення соціальної історії, як провідного напрямку історичної науки пов'язується з суттєвим оновленням її методології. Визначальною рисою на цьому шляху було становлення міждисциплінарної історії. На цьому етапі німецька школа соціальної історії доповнює свою теоретичну базу дослідженнями французьких істориків, зокрема «історією структур» Ф. Броделя. Центральним моментом становлення нової соціальної історії у Франції була дискусія про стану або класову природу французького суспільства до часів Великої революції. Вплив французької школи був настільки суттєвим, що соціальні історики почали писати про необхідність відмовитись від «подієвої історії» на користь геоісторії та історії структур, що дозволило б отримати задовільні дослідницькі результати.

У 1960-1970-х рр. в європейській історичній науці відбувається доволі жорстке розмежування соціальної, політичної, економічної історії. В середині соціальної історії відбувається значне розширення проблематики, виникають нові концепції, теорії та методи досліджень. Водночас посилюється важливість міждисциплінарного підходу, який набуває нових рис, що полягали не у простому запозиченні тих чи інших методів, а у конструюванні міждисциплінарних об'єктів досліджень. Цей період вважається головним у становленні нової соціальної

історії, яка спиралась на досягнення соціології, соціальної антропології та демографії.

У ці десятиліття соціальна історія вплинула на розвиток кількох напрямків досліджень. Серед них – урбаністика, яку дослідники вважають за найбільш вдалу на той час реалізацію міждисциплінарного підходу, що поєднав зусилля історії, соціології та економіки. Найбільшим успіхом користувалось вивчення не міста як такого, а процесу урбанізації, як однієї зі сторін історичного процесу. Традиційному дослідницькому підходу було протиставлено системний підхід, який передбачав вивчення локальних ситуацій детермінованих соціально-економічним та соціально-політичним контекстом. Нова соціальна «історія міста» спиралась на ідею М. Вебера, про вирішальне значення певної категорії міст для розвитку капіталізму на Заході.

Бурхливий розвиток соціальної історії, як і всієї «нової історичної науки», відбувався на доволі розмитому методологічному підґрунті. Це доводять як окремі дослідження, так і постійні палкі дискусії кінця 1970-х рр. Розширення проблематики соціальної історії відбувалось таким чином. Поряд із класами, станами та іншими великими групами людей, у поле її зору потрапили соціальні мікроструктури – родина, община, різного роду корпорації. Це дало можливість протиставити популярному на той час класовому підходу (закладеному К. Марксом) складну картину соціальних структур.

У 1980-х рр. соціальна історія зазнала відчутного впливу соціокультурної історії, представники якої досліджували не «об’єктивні структури суспільства», а їх сприйняття та конструювання суб’єктами, які діють на підставі власного світогляду. З одного боку, така ситуація дозволила соціальній історії позбутись догматів старої парадигми, з іншого боку, це призвело до нової кризи науки, яка полягала у занадто дрібній фрагментації її предмета.

Культурна антропологія стала зразком нового міждисциплінарного підходу на підставі антропології та соціальної психології. Як результат, соціальні історики переходять з вивчення структур до їх антропологічної інтерпретації. Актуальними

стали дослідження свідомості людини минулого, ментальних уявлень, звичаїв та цінностей, стереотипів та моделей поведінки.

Це десятиліття було періодом появи численних конкретних соціально-історичних досліджень, які здійснили прорив у сфері вивчення індивідуальної та колективної свідомості і поведінки. Крім того, цей час був відзначений суттєвим оновленням дослідницьких методів і термінологічного апарату. Л. Репіна пише про формування «нової парадигми соціальної історії», яка включала до свого предмета сферу людської свідомості, як невід'ємну структуру соціального життя [7, с. 22]. Антропологічна орієнтація відкрила соціальній історії нові шляхи розвитку, якими вона вправно скористалась.

1980-ті рр. розширили й оновили історичну науку. Поряд з традиційними – політичною, культурною, економічною історією, з'явилися такі дисципліни, як історична демографія, соціально-інтелектуальна історія, а також чимало вузьких сегментів, які стали наслідком поєднання історичних та соціологічних методів. Наприклад, історія родини, історія злочинності, історія дозвілля, історія дитинства, історія сексуальності тощо.

Соціальна історія стала провідним напрямком у сучасній історичній науці. Більшість нових сфер міждисциплінарної історіографії знаходились саме в її межах. Дисципліни та спеціальні курси з соціальної історії представлені в усіх провідних університетах світу. Новий імпульс соціальна історія отримала через розвиток так званої «історії знизу», з якої виокремились «нова робітничка історія», «селянська історія» тощо. Одночасно організаційного розвитку набули «локальна історія» та «усна історія». В процесі становлення всіх цих дисциплін, їх тематика та методологія були тісно пов'язані з соціальною історією.

Звичайно, соціальна історія і сьогодні не позбавлена критики. В останній виділяють дві основні течії: феміністську та культурно-антропологічну. Феміністська течія критикує обмеженість соціальної історії в гендерній проблематиці. Інша течія критикує надмірне захоплення соціальних істориків макропроцесами, через що непоміченими залишаються ті сфери повсякденного життя, в яких переважно діють «проста людина», жінка, дитина тощо. Втім

основним викликом для соціальної історії (взагалі історії як науки) стала поява постмодерністської парадигми. Під сумнів було поставлено саме поняття історичної реальності, а з нею і професійна здібність історика. За цими поглядами: досвід представляється текстом, реальність – мовою цього тексту, історію є просто літературою.

Постмодерністська атака не зламала історичне академічне середовище, однак, дозволила його представникам провести серйозну ревізію власного професійного багажу. Стійка тенденція соціальної історії до якісного оновлення, поєднання у її проблематиці макро- та мікрорівнів дослідження, соціоантропологічний підхід і сприйняття «лінгвістичного повороту», дозволяє говорити про збереження провідних позицій цього напрямку історичної науки.

Сьогодні і вітчизняні історики демонструють обізнаність у нових підходах соціальної історії та створюють дослідження, які відповідають основним тенденціям сучасної історичної науки. Прикладами таких досліджень є праці В. Горобця, В. Маслійчука, Д. Чорного [1; 5; 9].

Методичні рекомендації

Використання напрацювань соціальної історії у вивченні курсу є обов'язковим з позицій сучасної історичної науки. У лекції «Зародження цивілізації на території України. Утворення і розвиток давньоруської держави» і на семінарському занятті з даної теми викладач може зупинитись на соціальній структурі суспільства. Студентам можна запропонувати дослідити соціальну диференціацію селянства Русі. Актуальним є питання щодо ролі холопів в економічному житті та питомої ваги вільного селянства. У дослідженні соціальної структури давньоруського суспільства можна розглянути наскільки глибоким був його розподіл на верстви та професійні групи.

У лекціях і на семінарських заняттях за темами: «Українські землі за литовсько-польської доби» та «Українська національна революція XVII століття», можна зупинитись на становій боротьбі та аграрному питанні. Розгляд станової структури тогочасного суспільства необхідний для вивчення державного устрою, адміністративних традицій та правових норм життя. Досліджуючи аграрне

питання, можна простежити відносини землевласників та селянства, їх господарське життя. Специфіка цих відносин відбилась на козацько-селянських повстаннях кінця XVI–початку XVII століть. Важливим є питання соціальних ознак феодалізму: структура суспільства з вирішальною перевагою аристократії, специфічні форми землеволодіння, перевага натурального господарства тощо.

У темі «Україна під владою Російської та Австрійської імперій» важливою складовою є вивчення проблематики реформування всіх сфер життя суспільства – релігійної, політичної, економічної, культурної тощо. Просвітницький абсолютизм, як ідеологія російської держави, значною мірою відбився на житті Гетьманщини, яка примусово була інкорпорована у нову для себе суспільну модель. Модернізаційні процеси відбувались на тлі втрати політичної та економічної автономії. Актуальними залишаються питання кризи феодальної системи та аграрних відносин.

Теми, хронологічно пов'язані із XX–початком XXI століть: «Революція та громадянська війна в Україні 1917–1921 рр.», «Українське суспільство у 1921–1939 рр.», «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945 рр.», «Україна в 1945–1985 рр.», «Україна в часи «Перебудови» та розпаду СРСР», «Українська держава в роки незалежності» – дозволяють приділити увагу становищу промислових робітників, трансформаціям, яких зазнало українське селянство, народженню нової радянської інтелігенції. Актуальним є також вивчення подальшої модернізації суспільства, розпочатої ще за часів Російської та Австрійської імперій. Важливою проблемою стає поява жінки, як постійного актора у суспільних процесах – від соціалістичних змагань до участі у світових війнах.

Студент може використовувати проблематику соціальної історії, готуючись до семінарського заняття. Наприклад, обираючи відповідні теми для повідомлень або обравши тему для написання реферату.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань

1. Аналіз інтернет-ресурсів з проблематики соціальної історії.
2. Соціальний міф та утопія.

3. Соціальна структура українського суспільства модерної доби (XVI–XVIII століть).
4. Соціальна модернізація суспільства в XIX столітті.
5. Формування «радянського суспільства»: аналіз невдалого проекту.

Література

1. Горобець В. Влада та соціум гетьманату / В. Горобець. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – 270 с.
2. Гуревич А. Историческая наука и историческая антропология / А. Гуревич // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С. 56–70.
3. Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального» / Р. Зидер // THESIS. – Москва, 1993. – С. 163–181.
4. Копосов Н. Е. Как думают историки / Н. Е. Копосов. – Москва : Новое литературное обозрение, 2001. – 323 с.
5. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур / В. Маслійчук. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 399 с.
6. Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – Москва : Прогресс, 1972. – 606 с.
7. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. – Москва, 1996. – С. 110–127.
8. Репина Л. П. Социальная история в историографии XX столетия / Л. П. Репина. – Саратов : Институт всеобщей истории РАН, 2001. – 112 с.
9. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
10. Ястребицкая А. Л. «Другая» социальная история в поиске объяснительных моделей социальной целостности: об одной публикации во французском журнале «Анналы» / А. Л. Ястребицкая // Конструирование социального. Европа. – Москва : УРСС, 2001. – С. 97–134.

2. УСНА ІСТОРІЯ

«Усна історія» (англ. *Oral history*) – це запис і пізніша обробка свідчень учасників чи очевидців певної події для фіксації їх досвіду, що надалі стають історичним джерелом для дослідника, який описуватиме ці самі події.

Метод усної історії з'явився у дослідницьких практиках істориків Західної Європи в 1970-х рр. і був запозичений із соціології. Використання методів усної

історії дозволило суттєво доповнити джерела особового походження. Конструювання ментальних особливостей певних соціальних груп шляхом дослідження щоденників, листів тощо було доповнено автентичною інформацією свідка подій. Провідну роль у становленні усної історії, як окремого напрямку історичної науки, відіграв британський дослідник **Пол Томпсон**. Його робота – «Голос минулого» популяризувала цей метод, а редактований ним журнал «Усна історія» об'єднав прихильників та послідовників усної історії. На підставі цього методу П. Томпсон написав фундаментальне дослідження «Едвардіанці. Відтворення британського суспільства» (1975 р.), яке містило 444 розповіді людей, що застали епоху правління Едварда VII [5, с. 17].

Усвідомлення подій власного життя, часу свого покоління і того, що відбувається в оточуючому соціумі, відбувається у кожної людини перманентно протягом всього життя. Британський дослідник М. Фріш відзначав, що чим далі у часі усні свідчення знаходяться від самих подій, тим більше змінюється співвідношення спогадів, саморефлексій, суджень про минуле та конкретні події, пов'язані з особистістю [3, с. 9]. Усна історія демонструє, як протягом життя у людини змінюється оцінка обрамлення подій залежно від часу та суспільної ситуації. Також можна побачити, як певні трактування подій у людини починають домінувати, а інші витискуватися. Через опитування інформанта перед дослідником розкривається духовний світ людини, її цінності, традиції, стереотипи, побоювання та надії. Історична пам'ять окремого індивіда або окремої родини вписується у локальну історію, а через неї у загальний історичний наратив. Інформація, отримана таким чином, має наповнення емоційністю, світоглядними установками, мотивацією та ціннісними орієнтирами.

Усна історія дозволяє за посередництва історика змусити людину працювати зі своєю пам'яттю. Недаремно французький дослідник П. Нора стверджує: «Ми живемо в епоху всесвітнього тріумфу пам'яті» [1, с. 23]. На його думку, за останні двадцять років країни, соціальні, етнічні та сімейні групи пережили глибоку трансформацію ставлення до минулого. Форми цих змін різноманітні: критика офіційної версії історії і «повернення» тих складових

історичного процесу, які раніше оминалися увагою дослідників, відродження слідів замовчуваного минулого, повернення до своєї культурної спадщини. Прикладами можуть слугувати: Голодомор 1932–1933 рр., депортація кримсько-татарського населення України, переслідування інакомислячих в радянську добу. Саме усна історія допомагає досліднику в новому ракурсі подивитись на всі згадані процеси. Існуючу недовіру до пізнавальних можливостей усної історії можливо подолати через накопичення досягнень у цій сфері. Наукова спільнота є доволі консервативною, і в цьому Україна не відрізняється від інших європейських країн. П. Томпсон вважав, що з огляду на свою професійну підготовку історики шукають свідчень про таке минуле, яким воно було «насправді», а не таке, яким воно присутнє у сьогоденні [5, с. 19].

Застосування методів усної історії стає надважливим, коли дослідник стикається з нестачею писемних джерел. Наприклад, така ситуація нерідко трапляється під час досліджень історії африканського континенту або вивчення повсякденного життя суспільних низів – низькокваліфікованих робітників заводів, незаможних селян – «мовчазної більшості», яка тривалий час не становила наукового інтересу для академічних кіл. Однак це не означає, що усні джерела є вторинними і повинні залучатись дослідником лише у випадку нестачі писемних джерел. Обидві групи джерел є рівноцінними. Кожна з груп доповнює спільну історичну картину. Крім того, з'являється можливість провести наукову верифікацію отриманих результатів.

В Україні першим прикладом застосування методу усної історії став проект 1990-х рр. «Церква в підпіллі», ініційований Інститутом історії Українського католицького університету. Проект передбачав збирання й опрацювання свідчень мирян греко-католицької церкви, які стали свідками її ліквідації радянською владою у 1946 р. [2, с. 29].

Усна історія є невід'ємною складовою арсеналу сучасного історика як у дослідницькій, так і у викладацькій практиці. Метод усної історії може успішно використовуватись у викладанні курсу «Історія України», під час лекційних і семінарських занять.

Втім застосування усної історії має й низку проблем. По-перше, надає досліднику доволі суб'єктивне джерело. Респондент не відтворює перебіг подій як такий, а згадує про них, виходячи із своїх персональних упереджень, набутих протягом життя стереотипів, допускає неточності навіть мимоволі, через можливості власної пам'яті.

Але усні свідчення мають і переваги. Писемні джерела нерідко пишуться певними відомствами, чиновниками, а тому відбивають позицію держави, залишаючи осторонь думки і почуття конкретної людини. По-друге, цей метод потребує матеріальних затрат на технічне обладнання – диктофон, анкети, операції з розшифровки отриманих даних. Опитування повинно проводитись за усталеною методикою, із використанням анкет та правил паспортизації. За такими ж усталеними правилами повинно відбуватися опрацювання записів. В перспективах дослідницького поля усної історії підвищується роль і значення дослідника. Саме він приймає рішення про інтерв'ю, він обирає респондента. Отримана інформація буде залежати від вміння інтерв'юера налагодити контакт з особою, яка опитується. Недаремно деякі автори наголошують на проблемах етичного характеру, що постають перед усним істориком. Під час інтерв'ю може виникнути ситуація, коли спогади завдадуть психологічної шкоди людині (наприклад, спогади про пережиту під час війни окупацію), а історик, на відміну від психотерапевта, не матиме змоги зарадити проблемі. Виходячи з цього, спеціаліст з усної історії повинен мати початкові знання з психології і певні навички розуміння людських взаємовідносин.

Комунікативні можливості усної історії відкривають суттєвий потенціал інтеграції науки та освіти. В будь-якому регіоні України, у місті або селі знайдуться теми для дослідження та інформанти, з якими можна буде провести інтерв'ю. Для студента відкривається можливість зробити власне відкриття, отримати свідчення, ще не відомі науковому загалу. В ході інтерв'ю студент наближається до розуміння історичного дослідження як до власного творчого процесу. На особливостях цього фактора нерідко наголошують фахівці.

Методичні рекомендації

Найбільш плідною для студентів може стати групова робота. Наприклад, викладач пропонує провести ряд інтерв'ю до певного семінару. П. Томпсон відзначав, що така колективна праця є поєднанням «дослідження і викладання, результатом якого стає підвищення якості обох складових». Усна історія має і потужний потенціал громадської роботи. Зазвичай під час інтерв'ю зустрічаються представники різних поколінь. Людина, яка дає інтерв'ю, може відчувати позитив щодо зацікавленості молоддю важливими для неї особисто подіями. Представник старшого покоління може проводити асоціації, порівнюючи себе з інтерв'юером, відчувати підвищення почуття власної гідності та гордості за свою країну через поважне ставлення студентів до їх життєвого досвіду. Таким чином, усна історія поєднує минуле та сьогодення, простежує спадковість поколінь. Реконструкція історичних подій стає надбанням спільних зусиль, і молодше покоління прислуховується до досвіду старшого.

Зрозуміло, що існують певні особливості методу усної історії, зокрема, наукова новизна методу, через яку ми маємо професійно проведені інтерв'ю лише з 1970-х рр. З цієї ж причини дані не виходять за межі ХХ століття, обмежують хронологічні рамки його застосування ХХ–ХХІ століттями. Однак і в лекціях, і на семінарських заняттях, присвячених темам: «Утворення і розвиток давньоруської держави», «Українські землі за литовсько-польської доби», «Українська національна революція ХVІІ ст.» та «Україна під владою Російської та Австрійської імперій», викладач може відзначити, що певні методики усної історії були знайомі дослідникам з самого початку вітчизняної писемної традиції. Згадаємо, що «батько» історії Геродот, «Історія» якого містить перше описання Причорноморських земель України, записував свій текст, користуючись саме розповідями – «так-то, кажуть перси ... еліни ж розповідають про це інакше». Хіба це не нагадує опитування респондентів спеціалістами з усної історії? Тривалий час вітчизняна писемна традиція використовувала усні свідчення як повноцінне джерело інформації, що є характерним як для літописів доби Русі (та сама «Повість минулих літ», згадаємо подання автором версій виникнення Києва зі

згадками, що саме розповідають про його легендарного засновника Кия), так і для модерного часу української історії і його хронік – козацько-старшинських літописів (Самійло Величко, Г. Грабянка постійно посилаються на свідчення очевидців подій української революції XVII ст.). Лише у XIX ст. з перетворенням історії в академічну науку та початком доби позитивізму усне свідчення не просто відходить на другий план порівняно із писемним джерелом, а майже повністю витискується як таке, що не має вірогідності.

Теми хронологічно пов'язані із XX–початком XXI століттями: «Революція та громадянська війна в Україні 1917–1921 рр.», «Українське суспільство у 1921–1939 рр.», «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945 рр.», «Україна в 1945–1985 рр.», «Українська держава в роки незалежності», більшою або меншою мірою дозволяють використовувати напрацювання усної історії під час лекційних і семінарських занять.

Доцільним буде застосування методів усної історії у темі «Україна в часи «Перебудови» та розпаду СРСР». Обмеженість джерел радянської епохи дозволяє усній історії доповнювати джерельну базу для сьогоденних та майбутніх досліджень. В оповідях інформантів відбиваються ті аспекти життя, які не позначені або практично відсутні в інших видах джерел. За допомогою усних свідчень є можливість досліджувати повсякденність, менталітет, духовний світ людини останніх часів радянського періоду. Джерельна база документів особового походження (щоденники, мемуари, листи), що дозволила б вивчати усі аспекти життя, в архівах представлена досить обмежено. Головною проблемою для вивчення країн соціалістичного табору стає не знищення документів, а їх масштабна фальсифікація.

Однак важливішим здається те, що для вивчення радянського суспільства з середини, не з боку влади (бо якою повинна бути радянська людина розповідає численний масив літератури), а з боку самої людини (як людина сприймала оточуючих, владу, політику держави), джерела майже відсутні. В радянській системі існувало жорстке придушення будь-яких громадянських свобод, люди боялись не тільки писати, а й говорити про свої думки. Постійна практика доносів

не створювала атмосфери, необхідної для «діалогу з собою» – ведення щоденника. Ті прогалини, що їх мають джерела, ми можемо заповнити інтерв'ю з учасниками подій.

Сьогодні вітчизняна історична наука вже має певний доробок подібної інформації, викладений у наукових працях та у музейних експозиціях. Викладач і студенти можуть активно використовувати наявну історіографію у викладенні матеріалу (наприклад, підкріплюючи матеріал лекції посиланням на дослідження усних істориків), при підготовці до семінарського заняття (знову-таки підкріплюючи свою доповідь зверненням до наявних досліджень). Також викладач може доручити окремим студентам, за їх бажанням, підготувати анкету і провести інтерв'ю (наприклад з ветераном Другої світової війни), а потім допомогти студентам в обробці зібраного матеріалу. Студент може самостійно пропонувати нові теми для дослідження, а може спиратися на пораду викладача, зокрема у питаннях дитинства, родинного життя, освіти, культури, окупації населеного пункту у роки Другої світової війни, проблеми післявоєнного суспільства.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань

1. Аналіз інтернет-ресурсів щодо проблематики усної історії.
2. Інтерв'ювання члена родини – «Життєвий досвід (не-)пересічної людини».
3. Чи можна знайти усну історію до ХХ століття?
4. Студентське життя в інтерв'ю зі студентами групи.
5. Як підготувати та опрацювати анкету для інтерв'ю.

Література

1. Берк П. Нові перспективи історіописання / П. Берк. – Київ : Ніка-Центр, 2010. – 638 с.
2. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 1999. – 227 с.
3. Стрекалова Е. Н. «Устная история» в контексте новой локальной истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newlocalhistory.com/node/17/>
4. Сурева Н. Правила видання джерел усної історії. – Запоріжжя : Тандем-Р, 2005. – 16 с.

5. Сеславинская М. В. «Как мы пришли в Россию» / Культурологический журнал. – 2012. – № 2, – С. 1–7.
6. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Szikz/2008_11_12/02_Thomson.pdf
7. Томпсон П. Голос прошлого: устная история / П. Томпсон. – Москва : Весь мир, 2003. – 368 с.
8. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. Москва : Весь мир, 2000. – 295 с.
9. Хрестоматия по устной истории / Ред. М. В. Лоскутовой. – СПб. : Издательство ЕУСПб, 2003. – 396 с.
10. Perks R. The Oral History Reader / R. Perks. – New York : Routledge, 2006. – 494 p.

3. ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

«Історія повсякденності» (англ. *Everyday life history*, нім. – *Alltagsgeschichte*) – це напрямок історичних досліджень, який зосереджує увагу історика на специфічному досвіді та поведінці індивідів у повсякденному житті.

Перспективність цього методу у дослідженні минулого першими визначили німецькі науковці. Однак принципи історії повсякденності використовував у своїх працях і відомий французький вчений **Фернан Бродель**. У його концепції чергування часових ритмів важливе місце посідала і повсякденно-побутова складова. Історія повсякденності була представлена як частина макроконтексту життя суспільства. Розглядаючи його економічну сферу, Ф. Бродель запропонував виділяти два рівні: структуру матеріального та нематеріального життя. Останнє складалось з психології людини та її щоденних практик. Цей рівень отримав назву – «структура повсякденності». До цієї структури Ф. Бродель відносив все, що щодня оточувало людину – географічні та екологічні умови життя, трудову діяльність, потреби та можливості їх задоволення [1, с. 43]. Історики повсякдення, які сприйняли концепцію Ф. Броделя, віддавали перевагу масовим сукупностям. Вони були наближені до етнографів у прагненні зрозуміти, як функціонує та частина культури, що не залишає відбитків в основній масі джерел.

У подальшому історики приступили до реконструкції «тотальної історії», доводячи важливість вивчення взаємозв'язків між життям людини, її побутом та

ментальністю. У другій половині 1970-х рр. з методами французької школи ознайомились історики Центральної Європи – Австрії, Польщі, Угорщини. Найбільше визнання історія повсякденності отримала у дослідників середньовічної історії та ранньомодерного часу. Повсякдення трактувалось не тільки як умови життя та праці, житло, харчування, одяг, тобто все, що розглядалось етнографами. Предмет дослідження було поширено на вчинки, дії, бажання, сподівання, цінності та правила, які регулюють поведінку людини, в індивідуальному та колективному випадках.

У такому разі історія повсякденності почала подаватися як людська свідомість, психологія та соціальна поведінка, через комплексне вивчення яких можна зрозуміти «дух епохи». Головним завданням було реконструювати «картину світу» певної епохи, суспільства, соціальної групи. Особлива увага приділялась ментальній складовій – загальним уявленням про нормальне, страхи, цінності тощо. В радянській історичній науці цей напрямок представлений роботами **Арона Гуревича** [9, с. 12].

Інший підхід до вивчення історії повсякденності спостерігається у німецькій та італійській історіографії. У 1980-х рр. в історичній науці ФРН популярності набрало гасло: «Від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур звернемось до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя простих людей» [4, с. 45]. Виник напрямок, послідовники якого назвали його «історія повсякденності» або «історія знизу». Серед представників течії можна назвати М. Штюрмера та А. Людтке. При цьому чіткого оформлення цей напрямок не набув, залишаючись скоріше тенденцією. Прихильники течії наголошували на тому, що головний інтерес становлять не визначні історичні події або великі ідеї, а повсякденність простих людей, зміни в їх житті з плином часу. Перевага віддавалась вивченню малих соціальних груп – парафій, домогосподарств, селищ тощо. Специфіка історії повсякденності у науці ФРН полягала у двох аспектах: 1) зацікавленні «суб'єктивним в історії», що зближувало напрямок з соціальною психологією та культурологією; 2)

відношенні до об'єктів дослідження, як до співавторів, не тільки в сенсі інтерв'юера, але й у плані діалогу з документом.

Зміна перспективи потребувала розширення кола джерел. Відомості про життя представників соціальних низів не завжди присутні в офіційних документах, тож у нагоді ставали предмети матеріальної культури – одяг, знаряддя праці, посуд, фотографії. Особлива увага приділялась опитуванням та інтерв'ю. Як результат, німецька школа історії повсякдення віддавала перевагу дослідженням ХХ століття.

В італійській історичній науці поява перших праць з історії повсякденності пов'язана з діяльністю групи під керівництвом **Карло Гінзбурга** та **Джовані Леві** та із заснованої ними у 1980 р. наукової серії «Мікроісторія». Дослідників об'єднувала увага до вивчення випадкового та приватного в історії. Це повинно було стати відправною точкою для відтворення численних і гнучких соціальних ідентичностей, які виникають і руйнуються у житті кожного суспільства. У 1980–1990-х рр. до нового напрямку приєдналися американські історики, прихильники так званої нової культурної історії.

Спільним для всіх підходів у вивченні історії повсякденності було те, що об'єктом дослідження зробили «маленьку людину», тобто історики отримали можливість побачити «історію знизу». Ця обставина дала можливість актуалізувати вивчення не тільки окремих соціальних прошарків, що становили низи суспільства, але і маргінальних груп, на кшталт крадіїв, повій, відьом тощо.

Також невід'ємною рисою історії повсякденності є тісні міждисциплінарні зв'язки, передусім з етнографією, психологією та соціологією. Нарешті, всі прихильники історії повсякденності визнали той факт, що людина минулого не була схожою на сьогоденню людину у своїх поглядах, почуттях, звичках. Розуміння цього дозволяє прослідкувати соціопсихологічні зміни людини і суспільства на тривалих часових дистанціях.

В українській історіографії поняття повсякденності, як окремого напрямку досліджень, використовувалось з початку 1990-х рр. Значний внесок в

актуалізацію світу буденності зробили вітчизняні філософи, культурологи, соціологи.

У сучасній гуманітаристиці немає чіткого визначення предмета дослідження історії повсякдення. Німецька дослідниця К. Ліп зауважила, що «у літературі існує стільки ж «повсякденностей», скільки авторів, які її вивчають» [4, с. 36]. У сучасній історичній науці співіснують два підходи: історія повсякдення, як засіб реалізації методів мікроісторичного аналізу, та історія повсякдення, як деконструюючий ментальний макроконтекст подієвої історії. В українській науці зберігається уявлення про історію повсякдення, як про щось наближене до етнографії. Тому проблеми життя та побуту, одягу та харчування, родинного життя та сексуальної культури намагаються досліджувати етнографічними або культурологічними методами, що є помилковим.

Тривалий час сфера побуту розглядалась науковцями як другорядна, наприклад, по відношенню до виробничої сфери. Однак існувала певна традиція дослідження цієї проблематики, зокрема, у творчості М. Костомарова, Д. Багалія та ін. Послідовниками цієї традиції стали історики-краєзнавці 1920-х рр., плідна робота яких була зупинена репресіями 1930-х рр. До 1960-х рр. вивчення повсякденного життя радянської людини суттєво викривлялось ідеологічними нашаруваннями. Побут мешканців радянського села та міста порівнювали з дореволюційними часами, звичайно, на користь громадян СРСР. Крім того, увага до побуту викликала звинувачення у поверховому, надміру міщанському підході, від якого справжньому радянському науковцю належало дистанціюватись. З середини 1960-х рр. вітчизняна наука зазнала певного методологічного оновлення, чому сприяли демократичні тенденції всередині країни. Це дозволило радянському науковому середовищу знайомитися з трансформаціями історичної науки на Заході та піднятися регіональним науковим школам.

Однак «повсякдення» все ще залишалась синонімом «побуту». Російська дослідниця Н. Пушкарьова вважає, що головною відмінністю між історією повсякдення та її етнографічним трактуванням є розуміння істориками важливості подієвої історії [7, с. 23]. Мінливість кожної епохи, зокрема і через політичні

зміни, впливає на приватне, побутове життя. Тому завдання історика повсякденності не описувати тривалі структури, які здається перебувають поза часом, а відобразити багатоманітність індивідуальних реакцій на політичні, соціальні, економічні та культурні трансформації, що їх зазнає суспільство. Таким чином, історик повсякденності робить об'єктом свого дослідження людину, яка змінюється протягом життя у своїх повсякденних практиках. Увага приділяється не тільки побуту як такому, але й життєвим проблемам людини та її усвідомленню цих проблем, чи то революція, яка відбувається за вікном, чи неможливість знайти роботу для прогодування своєї родини. Такий ракурс передбачає зацікавленість не лише великими соціальними верствами-класами – козацтвом та селянством, пролетаріатом та буржуазією, але й інтерес до дрібних соціальних груп, чиє життя тривалий час знаходилося поза увагою істориків. На думку дослідників, класичне розуміння «повсякдення» у соціології пасувало б також історичній науці. В цьому ракурсі «історія повсякдення» представляє «реальність, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну цінність у якості цілісного світу» [3, с. 24]. В цьому розумінні поєднуються глибока суб'єктивність та надзвичайна інтерсуб'єктивність об'єкта.

Історія повсякденності вимагає іншого ставлення до джерела, на відміну від традиційного підходу. Якщо традиційний історик, знаходячи джерело, спочатку встановлює його репрезентативність, а потім наскільки це можливо повно використовує його у дослідженні, історик повсякдення зосереджує увагу на обставинах появи джерела і на причинах саме такого подання ідей та оцінок тієї чи іншої події або явища.

Методичні рекомендації

Вочевидь методологічна цінність та наукова актуальність історії повсякдення робить використання цього напрямку досліджень важливим у вивченні курсу історії України незалежно від хронологічних рамок і для будь-якої теми курсу.

Так, у лекції «Зародження цивілізації на території України. Утворення і розвиток давньоруської держави» і на семінарському занятті з даної теми

викладач може зупинитись на питанні побуту давньоруського населення. Під час проведення семінару актуальною може стати дискусія на тему: «Одяг і харчування давнього русича, чи зберігають українці спадщину уявних предків?» У проблематиці історії давньоруської держави можна прослідкувати повсякденні державно-правові практики суспільної еліти. Зокрема, через прочитання «Повчання» Володимира Мономаха та інших творів давньоруської літератури.

У лекціях і на семінарських заняттях за темами: «Українські землі за литовсько-польської доби», «Українська національна революція XVII століття», «Україна під владою Російської та Австрійської імперій» можна зупинитись на різних сферах приватного життя суспільства – побутовій, родинній, релігійній, культурній тощо.

Теми, хронологічно пов'язані із ХХ–початком ХХІ ст.: «Революція та громадянська війна в Україні 1917–1921 рр.», «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945 рр.», «Україна в 1945–1985 рр.», «Україна в часи “Перебудови” та розпаду СРСР», «Українська держава в роки незалежності» дозволяють звертатись до повсякденної історії під час лекційних і семінарських занять. Актуальним є вивчення впливу держави та ідеології на приватне життя людини протягом всього ХХ століття.

Доволі плідним може бути використання напрацьовань методів історії повсякденності у темі «Українське суспільство у 1921–1939 рр.». Предметом дослідження може стати формування побуту пролетаря – мешканця великого міста, працівника підприємства. Повсякденне життя українця часів становлення радянської системи можна розглянути як у ракурсі трансформації побуту вчорашнього селянина під впливом життя великого міста, так і з точки зору формування ідеологічного штампу нової «радянської людини» в оточуючому суспільстві.

Студент може використовувати тематику повсякденної історії, готуючись до лекції та до семінарського заняття. Наприклад, у якості повідомлення або обравши тему для написання реферату. Бібліотека та читальна зала при кафедрі політичної історії мають необхідну для цього літературу. Однак студенту в

такому випадку потрібна ретельна допомога викладача у виборі такої теми та літератури.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань

1. Аналіз інтернет-ресурсів щодо проблематики історії повсякдення.
2. Повсякдення сучасного українського студента у великому місті.
3. Повсякдення радянської людини епохи Застою (1960–1970-ті рр.).
4. Історія українського національного одягу.
5. Історія кухні народів України (українців, євреїв, поляків, кримських татар, росіян).

Література

1. Берк П. Нові перспективи історіописання / П. Берк. – Київ : Ника-Центр, 2010. – 638 с.
2. Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки / Е. В. Золотухина-Аболина. – Киев : Ника-Центр, 2006. – 256 с.
3. Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14-15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
4. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования / М. М. Кром / История повседневности: Сборник научных работ. – СПб., 2003. – С. 7–14.
5. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал, 2007. – № 1. – С. 174-184.
6. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 827 с.
7. Пушкарёва Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарёва // Социальная история. Ежегодник 2004. – Москва : РОССПЭН, 2005. – С. 93–112.
8. Российская повседневность 1921-1941 гг.: новые подходы. – СПб. : Санкт-Петербургский университет экономики и финансов, 1995. – 156 с.
9. Становление социалистического образа жизни в России. 1920-е–1930-е гг. – СПб. : Институт Финляндии в СПб., 2000. – 480 с.
10. Удод О. А. Про історію повсякденності / О. А. Удод // Бористен. – 2000. – № 4. – С. 7–13.

4. Локальна історія

У другій половині ХХ століття у західній історіографії формується новий напрямок досліджень окремих просторових регіонів – нова локальна історія. Як абсолютна більшість сучасних історичних підходів, ця галузь історіографії є міждисциплінарною. Вона поєднує у собі здобутки та методологічні засади мікроісторії, нової соціальної історії, історії повсякденності, усної історії тощо.

Класичне **історичне краєзнавство** має на меті вивчення фактів та подій, що сталися на конкретній території, – це може бути місто, село, район або етнографічний регіон, який населення називає «своїм краєм». В енциклопедії історії України ми знаходимо таке визначення – «історичне краєзнавство досліджує як історію того чи іншого краю або окремого населеного пункту, так і історію вулиць, фабрик, заводів..., пам'яток історії та культури, воно також досліджує життя й діяльність видатних політичних., державних..., діячів, народних героїв, відомих письменників та митців, життєвий і творчий шлях яких тим чи іншим чином пов'язаний з даним краєм» [4].

Натомість, представники **«нової локальної історії»** зосереджують свою увагу на усебічному дослідженні тієї чи іншої локальної спільноти, як соціального організму, що розвивається. Вони прагнуть створити її повноцінну колективну біографію [8, с. 239–240].

Західні історики розуміють локальну історію як «зібрання локального історичного досвіду», а не розбиту на шматки національну історію (Алан Кросбі), або як історію місцевих громад та установ (Ола Алевік). У будь-якому разі йдеться про місцеву історію у соціокультурному контексті [3, с. 66–67]. Британський дослідник, редактор журналу «The Local Historian» Алан Кросбі зазначає, що кожне суспільство у кожній країні має свою локальну історію. Національна історія країни є зібранням локального історичного досвіду. Відповідно локальна історія суттєво доповнює історію держави, висвітлюючи перш за все соціокультурну історію спільнот [6].

Частина нових локальних істориків вважає, що об'єктом їхнього дослідження має бути невеличка територія, проте на значному проміжку часу,

але такий підхід піддають критиці через його відстороненість від національної історії [6].

Як зазначають російські дослідники Сергій Маловічко та Марина Мохначова, представники «нової локальної історії» виходять з того, що визначення об'єктів локальних досліджень має бути позбавлено політичного впливу. Відповідно потрібно шукати не виключно кордони регіонів у певній державі, а визначати інші критерії, що можуть поєднати людину та територію. Вони акцентують увагу на тому, що регіони дослідження можуть визначатися комбінацією культурних, економічних, політичних або соціальних ознак. На відміну від традиційного підходу, нова локальна історія сама визначає об'єкт дослідження, а не спирається на фактично існуючі на мапі кордони [5, с. 26].

За типологією досліджень робіт з локальної історії, наявних у сучасній історіографії, Ірина Савельєва та Андрій Полетаєв виділяють **три групи**: «мала батьківщина», субдисциплінарна історія та тотальна історія. До першої групи відносяться дослідження міст або областей – **«малої батьківщини»**. Ці дослідження близькі до краєзнавства або навіть включаються до нього. Головною прагматичною функцією цього напрямку є формування історичної пам'яті у місцевих мешканців, які пов'язують себе з конкретною місцевістю, її матеріальною культурою та видатними попередниками. Такий тип регіональних досліджень тісно пов'язаний з архівознавством та музеєзнавством, а також з широкою мережею інституцій, що досліджують історію того чи іншого регіону. Історія «малої батьківщини» є найбільш стійкою формою регіональних досліджень.

Субдисциплінарна історія досліджує локальні об'єкти переважно завдячуючи наявності та доступності великої кількості місцевих джерел. До таких досліджень відносяться, наприклад: історія революції в окремо взятому місті, економічне дослідження окремої області чи свята та обрядовість окремо взятого селища. Дослідження такого типу обумовлені наявністю відповідних джерел. Головним у таких дослідженнях є не географія, а соціальний простір. Тобто досліджуються не власне території, а певні соціальні групи. Так, при вивченні

будь-якого села дослідник зосереджується на вивченні селянства. Представники «нової локальної» Вільям Госкінс та Герберт Фінберг взагалі відмовляються від територіального принципу локальних досліджень. Вивчаючи реально існуючі соціальні групи, вони окреслюють згодом територіальні кордони того чи іншого соціального явища.

Третя форма локальноісторичного дослідження – **тотальна історія**, яка спирається на концепції школи Анналів. Дослідники цього напрямку намагаються створити повну (тотальну) картину життя людини на певній території. Прообразом тотального дослідження стала робота представника школи Анналів Фернана Броделя «Середземномор'я в епоху правління Пилипа II» (1949), в якій проаналізовано географію, економічний розвиток, соціальні структури, соціальне та політичне життя зазначеного регіону. Історики, що прагнуть дослідити людське суспільство в певний час одразу за багатьма показниками, вимушені локалізувати свої дослідження, адже великі території за таким принципом вивчити вкрай важко [9, с. 193–197].

Центральне місце в сучасних регіональних дослідженнях посідає **міська історія (історична урбаністика)**. Сьогодні дослідники цього напрямку розуміють місто як продукт історичного розвитку суспільства, а також як окремого «актора» історичного процесу в локальних, регіональних, національних та континентальних кордонах. Важливим напрямком урбаністичних досліджень є дослідження міста у перехідні періоди. Основними підходами до вивчення міст російська дослідниця Лоріна Репіна називає: порівняльно-типологічний; еволюціоністський (вивчається урбанізація); локальний (місто сприймається як цілісний організм, пов'язаний з місцевою інфраструктурою); соціально-контекстуальний (вивчається соціальне оточення міста); системно-структурний (місто розглядається як підсистема, що має власну розгалужену структуру).

Для «**нової міської історії**» (урбан-історії) основним є контекстуальний підхід, який розуміє місто як окремий випадок більш крупних систем. Дослідники цього міждисциплінарного напрямку вбачають у місті субсистему, що належить регіональній чи національній системі. У межах цього підходу місто є

комплексним об'єктом, цілісністю (господарська, соціальна та культурна), що динамічно розвивається [7, с. 193–196].

Взагалі зацікавленість локальною історією відноситься до 1960–70-х рр., коли у британській історіографії з'являються нові підходи до вивчення історії «місць». На відміну від «старої» локальної історії, яка намагалася проілюструвати місцевим матеріалом національну та регіональну історію, «нова локальна історія» прагнула на основі мікросоціологічних теорій та підходів відобразити соціальні взаємодії у певних часових рамках у конкретних просторових координатах. Британські методологічні дослідження локальної історії були сконцентровані у Лестерському університеті, де була відкрита перша кафедра цього спрямування, а також виникає такий напрям як «міська історія». Британські регіональні історики досліджували локальні спільноти як соціальний організм, що розвивається за власними законами. В останні десятиліття у Британії на державному рівні багато уваги приділяється створенню у регіонах «центрів спадковості», які прагнуть згуртувати спільноти на основі традицій.

Французька школа локальної історії зосереджувалася на монографічних дослідженнях по провінціях, що розглядалися у широких хронологічних межах. У США локальна історія під впливом школи Анналів, а також нової історії, прагне відтворити повсякденне життя американських громад з наголосом на культурному компоненті. У класичних американських працях з локальної історії досліджуються певні громади, що представлені як соціальний суб'єкт, які трансформуються внаслідок демографічних, соціально-економічних та культурних змін.

У Росії у 2002 р. у було створено Науково-освітній центр «Нова локальна історія» (на базі Ставропольського державного університету), який очолив С.І. Маловічко. Учені, що об'єдналися навколо центру, прагнуть використовувати сучасні наукові підходи – історію повсякденності, усну історію тощо. Основну увагу вони зосереджують на дослідженні регіону Північного Кавказу [2, с. 15–16; 3, С. 116, 195–196, 224.].

В Україні оновлений підхід до історичної регіоналістики прагне втілювати Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії НАН України, який видає збірник наукових статей, «Регіональна історія України», що має свою електронну версію в інтернет-мережі. Як зазначено в анотації збірника, «Видання репрезентує сучасні методологічні підходи до осмислення просторового виміру та теренового топосу, пошук альтернатив традиційним "наративістським" підходам». У ньому друкуються новітні розвідки українських та російських дослідників. Провідним вітчизняним теоретиком історичної регіоналістики є Ярослава Верменич, яка у 2005 р. захистила докторську дисертацію «Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми» [1].

Дослідженням міської історії в Україні займається створений у 2004 р. **Центр міської історії Центрально-Східної Європи** (м. Львів). У своїй роботі Центр зокрема прагне реалізувати міждисциплінарні дослідження у царині міської історії відповідного регіону, реалізуючи різноманітні проекти: інтерактивна мапа Львова «Інтерактивний Львів»; онлайн база даних давніх зображень міст «Урбаністичні образи»; збірка оцифрованих історичних мап міст «Карти міст», представлені на сайті Центру [10].

Методичні рекомендації

Локальні дослідження можна широко використовувати при розгляді багатьох тем курсу історії України. Найбільш доцільним, на нашу думку, є використання локальних сюжетів на семінарських заняттях, а також при написанні студентських наукових робіт та рефератів.

При написанні рефератів студенти, ознайомившись з основними сучасними підходами до локально-історичних досліджень, а також за допомогою наукових керівників, можуть підготувати дослідження історії своїх власних населених пунктів, областей, історичних регіонів. Темами рефератів також можуть стати окремі епізоди з історії населених пунктів чи регіонів у визначальні періоди історії. Зокрема, у період Другої світової війни, 1930-ті рр., під час Української революції 1917–1921 рр. тощо. Також може бути актуальним вивчення окремих

соціальних груп, інституцій, політичних чи економічних змін у певному регіоні. При написанні рефератів викладач може запропонувати студенту теми з історії окремих соціальних груп – селянства, робітників, інтелігенції, у місті чи селі в певний час розвитку.

Лекційні заняття, через брак часу, скоріше за все не дозволять повною мірою розкрити епізоди з локальної історії. Проте рекомендується, по можливості, розповісти про становище Харкова та Слобідської України у різні періоди історії. Наприклад, на лекціях, присвячених історії українського козацтва можна вказати на освоєння українським козацтвом Слобожанщини, а також подальший розвиток слобідських полків.

На семінарських заняттях доцільним є вивчення епізодів з історії Слобідської України та Харкова у різні періоди історії України. Так, на семінарському занятті, присвяченому історії України наприкінці XVII – у XVIII столітті., у якості повідомлення рекомендується розглянути питання функціонування у цей час полково-сотенного устрою на Слобожанщині, становище козацької старшини, історію окремих полків та старшинських родів. На семінарі «Українське національне відродження XIX століття» варто висвітлити роль Харківського університету в українському національному відродженні.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань

1. Сучасні наукові підходи до локальної історії.
2. Аналіз Інтернет-ресурсів, присвячених історії міст України.
3. Історія полків Слобідської України у XVII–XVIII століттях.
4. Харків – перша столиця Радянської України.
5. Харківщина в роки Другої світової війни.

Література

1. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми [Текст] : Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Верменич Ярослава Володимирівна ; НАН України, Інститут історії України. - К., 2005. - 454 арк.
2. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 13–28.

3. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк.– Львів : Паіс, 2007.– 312 с.
4. Кот С.І. Краєзнавство та краєнавство історичне / С.І. Кот // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / К.: В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Kraeznavstvo_Istorichne
5. Маловичко С.И., Мохначева М.П. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышление о порогах и пороках «не/совместимости»... / С.И. Маловичко, М.П. Мохначева // Харківський історіографічний збірник – Харків, 2006. – Вип. 8. – С. 23–37.
6. Маловичко С.И., Булыгина Т.А. Современная историческая наука и изучение локальной истории / С.И Маловичко, Т.А. Булыгина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newlocalhistory.com/node/220>.
7. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв. Социальные теории и историографыическая практика / Л.П. Репина. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
8. Репина Л.П.. История исторического знания : Учебное пособие для студентов вузов / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. Москва : Дрофа, 2004. – 288 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания. Теория исторического знания : Учеб. Пособие / И. М. Савельева., А. В. Полетаев. – СПб.: Алетейя, 2007. – 523 с.
10. Центр міської історії Центрально-Східної Європи . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lvivcenter.org/uk/>

5. ГЕНДЕРНА ІСТОРІЯ

«Гендерна історія» – це галузь історичної науки, яка враховує статевий фактор. «Гендер» (англ. – *Gender*) – це термін англо-американського походження (авторство належить психологу Р. Столеру), який з 1960-х рр. використовувався у медицині, психології та соціології, а з середини 1980-х рр. у дослідженнях з історії жінок. Тривалий час був присутнім в історичних дослідженнях поряд з термінами: відмінності статей, відносини між чоловіками та жінками, чоловіче-жіноче. Гендер можна визначити, як «соціальну стать», яка створюється з динамічної сукупності уявлень і практик [5, С. 5]. До цієї сукупності належать різні види соціальної діяльності, психологічні властивості, система цінностей. Одне з найпоширеніших визначень гендеру належить І. Гофману. «Гендер – система міжособистісної взаємодії, через яку створюється, підтверджується і

відтворюється уява про чоловіче та жіноче, як категорії соціального порядку» [10, с. 12].

«Жіночі дослідження» (*women's studies*) з'явилися наприкінці 1960-х рр., як результат чергового піднесення жіночого руху та «студентської революції» 1968 р., ґрунтуючись на ідеології фемінізму. Дві основні ідеї цього руху: визнати рівноправність жінок та їх особливе місце в історії. Ці події супроводжувала сексуальна революція у Західній Європі та Північній Америці, яка дозволила відкрито обговорювати як у ЗМІ, так і в науковій літературі раніше заборонені теми. Невдовзі «жіночі дослідження» потрапили до програм університетів США. Однією з перших цю проблему досліджувала американський історик **Джоан Скотт**, зокрема, у роботі «Гендер – корисна категорія історичного аналізу». У 1980-х рр. «жіноча історія» знайшла своє місце у ВНЗ Західної Європи [1, с. 3]. Наслідком великої інтелектуальної роботи західних вчених стало багатотомне видання «Історія жінок на Заході» (1985–1991 рр.), авторами якої виступили Н. Девіс, Ж. Дюбі, А. Фарж [11, с. 46]. У 1989 р. було створено наукову організацію, яка об'єднувала гендерних істориків, Міжнародну асоціацію з досліджень жіночої історії. Гендерна історія була офіційно визнана, як напрямок спеціалізації студентів-істориків у західних університетах, відповідні розділи потрапили до підручників.

Основний сенс створеного на сьогодні інтелектуального доробку гендерної історії полягає в тому, що наше знання про минуле не є повним, через те, що тривалий час в історичних дослідженнях була, по суті, відсутня жінка. Таким чином, історики втрачали жіночий світогляд та систему цінностей, які відрізнялись від чоловічих і змінювались в різні історичні епохи.

Жіноча історія дозволила спростувати чимало наукових стереотипів. Важливим напрямком гендерних досліджень 1970-х рр. стало вивчення становища жінки у традиційному суспільстві, тобто у середньовічну та модерну епохи. Розглядаючи дві сфери – чоловічу (політика, військова справа та ін.) та жіночу (родина, домогосподарство тощо), історики доводили, що вони не були жорстко відокремлені одна від одної. Навпаки, вони постійно перетинались і мали

особливе значення для оточуючого суспільства. В ранньомодерну епоху – часи Відродження, жінка зазнавала чимало проблем. Домашня економіка, де вона хозяйнувала, стала вважатись другорядною. Саме на цю епоху припало сумнозвісне полювання на відьом, жертвами якого ставали переважно жінки. Ситуацію не змінили і буржуазні революції. Так, у революційній Франції, незважаючи на головне гасло – «Свобода, рівність, братерство!», становище жінки суттєво не змінилось.

Завдяки гендерній історії дослідники відкрили чимало нових тем, серед них: дослідження повсякденності, ментальностей, родини, приватного життя, сексуальності тощо. Новий ракурс історичних досліджень довів, що розподіл соціального життя на публічну і приватну сфери є науковим та історично обґрунтованим.

Зворотним боком розквіту гендерної історії стало її перетворення з «жіночої історії» на «історію пригнічення жінки». Звичайно, що це певною мірою викривляло і фальсифікувало дослідження. Відповіддю на таку ситуацію стала поява «нової історії чоловіків» наприкінці 1980-х рр. У подальшому основним завданням наукового середовища стало поєднання двох напрямків – жіночої та чоловічої історії. Результатом цього симбіозу і стала поява сучасної гендерної історії.

Головним питанням гендерної методології в історії є проблема пошуку джерел творення гендеру. Якими засобами визначалось свідоме та несвідоме визначення місця індивіда жіночої або чоловічої статі у суспільстві. Статус «жінки», як і «чоловіка», конструювався в оточуючому суспільстві. В різні епохи він мав різні критерії. За висловом відомої феміністки С. де Бовуар: «Жінкою не народжуються, жінкою стають» [8, с. 4]. Гендерну проблематику можна вивчати у чотирьох підсистемах: 1) комплекс символів, які характеризують чоловіка та жінку в культурі; 2) комплекс релігійних, правових, політичних та виховних норм; 3) соціальні відносини та інститути, які їх формують (родина, домогосподарство, система освіти тощо); 4) проблема самосприйняття та свідомості особистості.

Автори перших робіт з гендерної історії досліджували погляди жінок та чоловіків стосовно певних питань, важливих для обох статей. Наприклад, щодо віку вступу до шлюбу або ставлення до другого шлюбу. На початку 1990-х рр. в західній історичній науці проблема «сепаратного» сприйняття жіночої та чоловічої історії в цілому була подолана. Ці зміни були викликані і відбувались поряд з черговою зміною наукової парадигми. На зміну модерністським теоріям прийшов постмодернізм, а соціальний конструктивізм змінив постструктуралізм. Для істориків стали важливими не структури, а індивідуальні практики. Іншою важливою зміною була ліквідація «ієрархії проблем». Так, теми вагітності, пологів, згвалтувань, які раніше були другорядними, відтепер посіли своє місце серед інших проблем політичного та соціально-економічного характеру.

Останнім етапом у формуванні сучасної гендерної історії стало сприйняття її представниками лінгвістичного повороту. Історія частково втратила статус об'єктивного знання про минуле і стала сприйматись як запис, інтерпретація та репрезентація певних подій або явищ у формі тексту. Дослідники гендерної історії 1990-х рр. займались аналізом презентації «жінки» та «чоловіка» у культурі, особливу увагу приділяли документам особового походження – автобіографіям, листуванню тощо. Змінилось відношення до «соціальної статі» – гендеру, належність до нього, як і до певного етносу, стала одним з критеріїв ідентифікації.

У 1990-ті рр. гендерна історія починає розвиватись і у вітчизняній науці, вимагаючи визнання та інституціоналізації. Втім слід відзначити наявність певної історичної традиції у дослідженнях з «жіночої історії». Відома гендерна дослідниця **Оксана Кісь** вказує, що ця тема була доволі популярною на рубежі ХІХ–ХХ століть [4, с. 9]. Дослідження з даної проблематики проводили М. Костомаров, І. Франко та ін. О. Кісь вважає, що тогочасні дослідження з історії українських жінок відбувались синхронно світовим тенденціям історичної науки і мали особливу актуальність. Дослідження жіночої історії продовжилось і у радянський період, хоча надмірна політизація і класовий підхід у наукових дослідженнях значною мірою відбилися на виборі тем та висновках науковців. У

1970-ті рр. радянська історична наука поволі сприймала нові тенденції у західній історичній науці, в тому числі стосовно проблематики гендерної історії.

Після 1991 р. вітчизняна історична наука отримала можливість безпосередніх контактів із західним науковим середовищем і застосування нових підходів у дослідженнях. Однак над українською історичною наукою 1990-х рр. тяжіло завдання участі у формуванні нової етнічно-української, державницької історії. Дослідники з історії жіноцтва займались пошуком прикладів, які б дозволяли демонструвати тяглість історичної традиції та певну культурну окремішність. На рубежі ХХ–ХХІ століть можна говорити про появу сучасної гендерної історії, як напрямку досліджень у вітчизняній науці. У 2010 р. було створено Українську асоціацію дослідників жіночої історії. Визначились певні напрямки гендерних досліджень: 1) наратив про жінку, заснований на ідеї “одвічної матріархальності” української культури та перевазі матріархальних тенденцій у суспільних відносинах; 2) наратив про визначних жінок, які відомі своїм загальнонаціональним внеском в українську історію; 3) наратив, який наголошує на унікальності українського жіночого руху та його причетності до державного будівництва; 4) наратив про вчинки невідомих жінок, діяння яких можна розглядати як самопожертву заради Батьківщини. Втім гендерна історія в українській науці є певною мірою маргінальним напрямком і має чимало обмежень, пов’язаних з невеликою кількістю дослідників, які працюють в умовах відсутності відповідних курсів та спеціалізацій у вищій школі.

Методичні рекомендації

Незважаючи на методологічну новизну гендерної історії у вітчизняній науці, використання цього напрямку досліджень у вивченні “Історії України” не обмежується хронологічними рамками і є актуальним для будь-якої теми курсу. Так, вже у лекції «Зародження цивілізації на території України. Утворення і розвиток давньоруської держави» і на семінарському занятті з даної теми викладач може зупинитись на становищі жінки в тогочасному суспільстві. Зокрема, наголосивши на важливості «жіночої сфери» – домогосподарства в той час. Також цікавим елементом у проведенні семінару може стати дискусія на

тему: «Матріархат – чи існувала «“золота ера” жінки в суспільстві?». У питанні давньоруської держави знаходимо приклад визначної жінки – княгині Ольги, доба правління якої відзначена ефективною реформою збору данини та спробою християнізації Русі. Однак прочитання основного джерела – «Повісті минулих літ», доводить, що посада правителя держави сприймалась тогочасним суспільством, як виключно чоловіча функція. Літописець, відзначаючи успішність князювання Ольги, нагороджує її епітетом – «чоловічий розум». Викладач може наголосити на домінуванні чоловіка у політичних справах і зауважити, що в інших сферах – економіці родини, керуванні домогосподарством, жінка відігравала значну роль.

В лекціях і на семінарських заняттях за темами: «Українські землі за литовсько-польської доби», «Українська національна революція XVII століття», можна зупинитись на становищі жінки у різних сферах життя суспільства – публічній та приватній. У темі «Україна під владою Російської та Австрійської імперій» важливою складовою є розширення протягом цього періоду можливостей отримання жінкою освіти.

Теми, хронологічно пов’язані із XX–початком XXI століть: «Революція та громадянська війна в Україні 1917–1921 рр.», «Українське суспільство у 1921–1939 рр.», «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945 рр.», «Україна в 1945–1985 рр.», «Україна в часи “Перебудови” та розпаду СРСР», «Українська держава в роки незалежності», в тому чи іншому обсязі дозволяють звертатись до гендерної історії під час лекційних і семінарських занять. Головною тезою є емансипація жінки протягом кінця XIX–XX століть. Через певні обставини, на яких можна зупинитись детальніше, в СРСР жінка отримала широкі права та можливості для реалізації себе, наприклад, у політичній (зокрема, право участі у виборах) або професійній сферах. За часів Другої світової війни відбулась справжня криза гендерних відносин у суспільстві. Жінка фактично замінила чоловіка у багатьох сферах, в яких до цього майже не була присутня. На роль і становище жінки протягом цього періоду можна звернути увагу студентів під час навчальної екскурсії до музею НТУ «ХПІ».

Студент може використовувати тематику гендерної історії, готуючись до семінарського заняття. Наприклад, у якості повідомлення – «Становище радянської жінки у 1920-ті рр.», або обравши тему для написання реферату.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань

1. Аналіз Інтернет-ресурсів щодо проблематики гендерної історії.
2. Становище радянської жінки у 1920-ті рр.
3. Становище жінки в історичних традиціях народів України.
4. Проблема жіночої освіти в українській історії.
5. Сфера зайнятості жінки у добу Давньоруської держави.

Література

1. Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.) / Л. Буряк. – Київ : Національна академія управління, 2010. – 368 с.
2. Дацюк Г. Глянемо на світ очима жінки / Г. Дацюк. – Київ : Інститут журналістики, 1996. – 48 с.
3. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Кісь. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
4. Кісь О. Чи/якою потрібна в Україні її жіноча історія? // Критика № 1-2, 2013. – С. 183–184.
5. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – Київ : Преса України, 1993. – 255 с.
6. Кривоший О. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини / О. Кривоший. – Запоріжжя : Поліграф – Просвіта, 1998. – 68 с.
7. Логвиненко Н. Гендерні ролі та нерівність / Н. Логвиненко // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 72–78.
8. Репина Л. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41–58.
9. Смоляр Л. Фемінізм в Україні: традиції і сучасність / Л. Смоляр // Віче, 1995. № 9. – С. 81–82.
10. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні / Н. В. Шевченко // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 30–39.

6. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Дослідження пам'яті (анг. *Memory studies*), як і більшість актуальних сьогодні напрямів історичних досліджень, тісно пов'язані з іншими галузями соціально-гуманітарного знання – філософією, психологією, соціологією тощо. Вітчизняна дослідниця Наталя Яковенко відносить історію пам'яті до «нової лінії оборони «території історика» разом з ментальною географією та локальною соціальною історією [13, с. 217–221]. Існування та розвиток цих галузей багато в чому є відповіддю на виклики, поставлені постмодерністською філософією, яка заперечує можливість достовірного пізнання минулого. Багато в чому завдячуючи зв'язку з іншими гуманітарними науками, історики в останні два десятиліття ХХ – на початку ХХІ століття звернулися до проблем пам'яті.

Якщо індивідуальна пам'ять виходить далеко за межі історичного дослідження, то **колективна пам'ять**, тобто «конструювання групової ідентичності на основі звичаїв та споминів минулого» [10], є предметом вивчення істориків. Натомість, вивченням різноманітних аспектів репрезентації минулого займаються такі дисципліни як соціологія та психологія (механізми функціонування колективної пам'яті); антропологія (засоби передачі та зберігання уявлень про минуле); мистецтвознавство та літературознавство (репрезентація минулого у художніх творах).

Історична пам'ять найчастіше розуміється як пам'ять про історичне минуле (символічну репрезентацію історичного минулого). Вона є важливим аспектом самоідентифікації індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому. Завдяки історичній пам'яті індивід або соціальна група можуть зорієнтуватися в оточуючому світі. Історичну пам'ять визначають як складний соціокультурний феномен, що пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду, а також продукт маніпуляції масовою свідомістю згідно з політичними цілями [8].

Сучасна держава, політики, журналісти, політологи, маючи необхідні для цього важелі, впливають на колективне уявлення про минуле, виходячи з власних інтересів. Різноманітні суспільні практики і норми, що регулюють колективну

пам'ять, називають **політикою пам'яті**. Вона проявляється у створенні музеїв, відкритті пам'ятників, відзначенні або навпаки «забуванні» певних важливих історичних подій. Визначаючи на що саме звертати увагу; значення яких подій перебільшувати, а яких замовчувати, можна регулювати колективну свідомість. Держава впливає на формування історичної пам'яті та історичної науки шляхом доступу до архівів, встановлення стандартів історичної освіти, підвищеного фінансування окремих напрямків історичних досліджень тощо [4].

Як зазначає Лоріна Репіна, незважаючи на різноманіття сучасних шкіл дослідження історичної пам'яті та значні термінологічні і концептуальні розбіжності, усі вони мають спільний підхід до визначення предмета вивчення. Для них це «не події минулого, а пам'ять про них, той образ, який залишився в учасників та сучасників, що його пережили, був переданий безпосереднім потомкам, реставрувався або реконструювався у наступних поколіннях...» [8, с. 414].

Першим дослідником історичної пам'яті називають французького соціолога та психолога **Моріса Альбвакса**, який у своїх роботах, присвячених проблемі пам'яті, довів, що пам'ять має не лише психофізичну, але й соціальну функцію. Дослідник зазначив, що можна виокремити дві пам'яті – «внутрішню» або особисту та «зовнішню» – соціальну, або історичну пам'ять. Перша використовує другу, яка зазвичай ширша за першу. Історична пам'ять подає людині минуле у скороченій схематичній формі, в той час як пам'ять про власне життя значно більше насичена. Індивідуальна пам'ять, за Альбваксом, обумовлена «колективною пам'яттю», що втілюється в традиціях, соціальних інститутах та ін. Функцію підтримки та впорядкування колективної пам'яті виконують соціальні групи, які є джерелом спогадів і понять, в яких вони фіксуються. Альбвакс також протиставляв «колективну пам'ять» та «історію». Історію дослідник називає зібранням фактів, які зайняли найбільш важливе місце в пам'яті людей. Історія починається там, зазначає дослідник, де закінчується традиція та затухає або розпадається соціальна пам'ять, адже тільки тоді виникає необхідність написати історію того чи іншого періоду, суспільства чи навіть людини [11].

Значну популярність дослідження історичної пам'яті здобули завдяки зверненню до споминів жертв найбільших трагедій ХХ століття – Голокосту, сталінських репресій, учасників Другої світової війни, революцій тощо. Дослідження пам'яті поступово виходять далеко за рамки історичної науки, використовуються в ідеологізації минулого. До цих розвідок долучаються політики, журналісти, мистецтвознавці, музеєзнавці тощо. На думку російських дослідників Ірини Савельєвої та Андрія Полетаєва звернення істориків до проблем історичної пам'яті свідчить про зміну функцій історичної науки, яка тепер має не лише науково досліджувати минуле, але й впливати на масові уявлення про минуле .

На думку французького дослідника **П'єра Нора**, звернення до пам'яті зумовлене критичним підходом до офіційної історії, відновленням того, що раніше замовчувалось, а також в зацікавленістю генеалогією, пам'ятни заходами та створенням нових музеїв, відкриттям архівів для публічного доступу. Ці події відбулися у Франції після смерті генерала де Голля. У Східній Європі «відродження пам'яті» відбулося після падіння Берлінської стіни та розпаду Радянського Союзу. Нора вважає, що сьогодні відбувається таке явище як «прискорення історії», тобто відбуваються швидкі зміни, які віддаляють від нас минуле.

П'єр Нора став лідером повернення до пам'яті у французькій історіографії, очоливши авторський колектив багаторічного проекту (1984–1992), що ставив собі за мету зібрати та описати французькі «місця пам'яті», до яких були віднесені як нерухомі пам'ятки, так й історичні діячі національного масштабу чи літературні твори.

Дослідник є також відомим теоретиком історичної пам'яті. Нора різко протиставляє історію та пам'ять, вважаючи, що у минулому історія знаходилась у руках державної влади, істориків та привілейованих груп, які використовували її для створення консолідуючої національної ідеї. Раніше, зазначає він, історія була сферою колективного, а пам'ять – індивідуального. Ідея про те, що пам'ять може бути колективною повністю змінила сутність цього поняття. Нора пише: «Історія

у цьому сенсі слова зараз замінені пам'яттю, яка здобула авторитет як суспільний рух опору та являє собою відплату знедолених, історію тих, у кого не було історії» [5].

Наталя Яковенко пов'язує з дослідженнями пам'яті вивчення модерних традицій, що їх запропонував відомий дослідник націй та націоналізму **Ерик Гобсбаум**. «Винайдення традицій», за Гобсбаумом, означає низку практик ритуального або символічного характеру, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим. До винайдених традицій належать – національний прапор, національний гімн, національні символи. Важливим елементом стає також глорифікація певної історичної постаті, символу або події [1].

У сучасній українській історіографії дослідження історичної пам'яті дедалі більше набувають популярності. Наприклад, у 2009 р. дослідженням історичної пам'яті було присвячено випуск провідного міждисциплінарного часопису «Україна модерна». Зокрема, опублікована тут стаття відомого дослідника Андрія Портнова, присвячена концепції «Великої вітчизняної війни» у політиці пам'яті Білорусі, Молдови та України [6].

Відомий український історик **Ярослав Грицак** також звертається до проблем історичної пам'яті, розглядаючи такі проблеми, як пам'ять про Голодомор та Голокост в сучасній Україні та національна політика пам'яті. Дослідник констатує, що дослідження історичної пам'яті в українській історіографії зосереджується переважно на історичній політиці, проте поза увагою знаходиться суспільна рецепція державної політики пам'яті. Натомість, він прагне досліджувати реакцію суспільства на цю політику, використовуючи дані відповідних соціологічних опитувань [2, с. 271 – 278].

У 2006 р. було створено **Український інститут національної пам'яті**, який розпочав свою роботу у наступному році. У 2011 р. він отримав статус науково-дослідної установи при Кабінеті Міністрів України. Згідно з «Положенням про Український інститут національної пам'яті» цей заклад має такі завдання: наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань

національної пам'яті; виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації; здійснення наукових та науково-практичних досліджень державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу та соборність України; вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв тощо.

Методичні рекомендації

Введення таких понять як «історична пам'ять», «політика пам'яті» рекомендується у вступній частині лекції «Вступ до курсу. Зародження цивілізації на території України. Утворення і розвиток Давньоруської держави». Лектор, називаючи основні функції історичної науки, може вказати на формування історичної пам'яті, вплив на уявлення суспільства про минуле, висвітлити такі поняття як «колективна пам'ять», «історична пам'ять», «політика пам'яті».

Вивчення питань новітньої історії України – формування тоталітарної системи в СРСР; сталінізм та його наслідки для України; окупаційний режим в роки Другої світової війни, розгортання антинацистського Руху опору в Україні; цей виклад можна поєднати з аналізом історичної пам'яті про ці події в сучасному українському суспільстві.

Рекомендуються до викладання та обговорення питання пам'яті про такі «важкі питання» як Голодомор 1932 –1933 рр., Голокост в Україні, вивезення на примусові роботи до Німеччини тощо. Доцільним, на нашу думку, є також включення до планів рефератів, присвячених цим темам, розділів, що висвітлювали б сучасне сприйняття цих подій, їхню інтерпретацію у політиці пам'яті. До роботи на семінарських заняттях доцільно залучити сучасні наукові та науково-популярні публікації, присвячені «важким питанням» української історії з метою аналізу їхнього впливу на формування історичної пам'яті.

На семінарському занятті «Розвиток Української держави в роки незалежності» пропонується дискусія про сучасну національну політику пам'яті в Україні, а також її порівняння з російським та польським досвідом. Для

проведення повноцінної дискусії студенти можуть отримати завдання з аналізу та порівняння підручників з історії України і Росії з окремих тем, присвячених, наприклад, Українській національній революції XVII ст., політиці гетьмана Івана Мазепи, протистоянню воєнно-політичних сил в Україні у 1917–1921 рр. тощо.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань:

1. Сучасні підходи до визначення поняття «історична пам'ять».
2. Імперська політика пам'яті по відношенню до українців у XIX–на початку XX століття.
3. Голодомор та Голокост – «важкі питання» української історичної пам'яті.
4. Друга світова війна у сучасному українському дискурсі.
5. Переяславська рада 1654 р. в радянській політиці пам'яті.
6. Сучасна політика пам'яті в Україні.

Література

1. Гобсбаум Е. Вступ : винаходження традицій // Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджерса. – К., 2005. – С. 12–28.
2. Грицак Я. Пам'ять і нація / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом : стара історія на новий лад. – К., 2011. – С. 271 – 278.
3. Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Ю. Зерній. – // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/6/6.pdf>
4. Миллер А. Россия: власть и истории / А. Миллер // Pro et Contra. – 2009. – №34.– С. 6–23.
5. Нора П. Приливная волна памяти / Нора П. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-tidal-wave-of-memory/russian>
6. Портнов А. «Велика вітчизняна війна» в політиці пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень / А. Портнов // Україна модерна. – 2009. – 4(15). – С. 206–218.
7. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті // Кабінет Міністрів України; Постанова, Положення від 31.01.2011 № 74. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-%D0%BF>
8. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. Социальные теории и историографическая практика / Л.П. Репина. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания. Теория исторического знания : Учеб. Пособие / И. М. Савельева., А. В. Полетаев. – СПб.: Алетейя, 2007. – 523 с.
10. Словарь историка. – М.: РОССПЕН, 2011. 222 с.

11. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2–3(40-41). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
12. Український інститут національної пам'яті [Офіційний сайт]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/>
13. Яковенко Н. Вступ до історії / Яковенко Н. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

7. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОТВОРЕННЯ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ НАЦІЙ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ

У сучасній українській історіографії дослідники виділяють дві основні версії формування української нації – примордіалістську та модерністську.

Прихильники **примордіалістської концепції** вважають, що нації існували із початку людської історії як об'єктивна данність. Згідно з цією теорією українці (як етнос і народ) існують з прадавніх часів. Відповідно вважається, що українці в період Київської Русі утворили етнокультурну (в інших варіантах – етносоціальну або етнополітичну) спільноту, яка в XVI–XVII століттях намагалася оформитися в національно-державну спільноту. Після існування в латентному стані наприкінці XVIII століття українська нація (яка була недомінантною етнічною групою, тобто не мала власної державності), завдяки «національним будителям» відродилася. У складі імперій вона пережила в XIX ст. період «національного відродження».

Таке розуміння нації було обґрунтовано у XIX столітті. У 1990-ті рр., після здобуття Україною незалежності, виникла потреба замінити радянський варіант історії України. Вочевидь, що в початковий період становлення новітньої української держави було необхідно легітимізувати та історично обґрунтувати якомога давніші корені українського народу, відповідно переважна більшість узагальнюючих праць з історії України базувалася саме на примордіалістській парадигмі [6].

Головною особливістю **модерністської концепції нації**, поширення якої пов'язують із виданням у 1983 р. одразу трьох досліджень – Бенедикта Андерсона, Ерика Гобсбаума та Ернеста Геллнера, можна назвати відмову від визначення об'єктивних ознак нації та надання переваги суб'єктивному

ототоженню із національною групою. Вважається, що сучасні нації створюються із кінця XVIII століття.

Так, згідно з концепцією «уявлених спільнот» відомого англійського дослідника **Бенедикта Андерсона** нація – це уявлена політична спільнота, при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна. Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності. Вочевидь, тут ідеться не про те, що уявлені спільноти існують лише в людській уяві. Але саме як спільноти вони існують значною мірою завдяки цій уяві, здатності індивідуума досягнути, усвідомити себе як частину певної спільноти і зрозуміти факт наявності цієї спільноти.

Нація, стверджує Андерсон, уявляється як суверенна спільнота, яка має право і мусить існувати незалежно. Неодмінним елементом існування нації як уявленої спільноти є її обмеженість у просторі. Навіть найбільша з існуючих націй має свої кордони, реальні чи уявлені (не обов'язково державні), поза якими існують інші нації.

Нарешті, вона уявляється спільнотою, адже, незважаючи на фактичну нерівність та експлуатацію, які панують всередині, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство. У кінцевому підсумку, пише Андерсон, саме це братерство й робило можливим протягом останніх двох сторіч для мільйонів людей не лише вбивати, але й охоче віддавати своє життя в ім'я таких обмежених уявлень [1].

Згідно з концепцією Ерика Гобсбаума, національний рух (формування нації) у модерну добу (кінець XVIII - XX століття) відбувається завдяки так званому «винайденню традицій» тобто процесу формалізації і ритуалізації, який характеризується зверненням до минулого. «Винайдення традицій», за Гобсбаумом, означає низку практик ритуального або символічного характеру, які

намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим. До винайдених традицій належать – національний прапор, національний гімн, національні символи. Важливим елементом стає також глорифікація певної історичної постаті, символу або події [2, с. 12–28].

Чеський дослідник національних рухів **Мирослав Грох** вважає націю великою соціальною групою, яка об'єднує об'єктивні відносини (економічні, політичні мовні) із їхніми суб'єктивними відображеннями у колективній свідомості. Головними чинниками, що є незмінними у процесі формування нації, є «пам'ять» про спільне минуле, мовні та культурні зв'язки, які сприяють соціальній комунікації, та концепція рівності усіх членів групи.

Шлях формування сучасної нації розпочинається із двох полярних ситуацій – держави, що формуються в умовах домінування однієї етнічної групи (Західна Європа); народи, які займають компакту територію, проте не мають власної еліти та іноземний правлячий клас (Центрально-Східна Європа).

Досліджуючи рухи другого типу, Грох виділяє три стадії: у фазі А (Пробудження) виникає інтерес у відносно невеликої групи національної інтелігенції до мови, історії та фольклору свого етносу; у фазі В (Агітація) ідеї боротьби за національне відродження поширюються зусиллями інтелігенції серед широких верств населення; нарешті, у фазі С (Масовий рух) більша частина суспільства під впливом цих ідей мобілізується на боротьбу спочатку за автономію, а потім і за незалежність [7, с. 121–145].

Серед запропонованих західними українцями можна виділити концепцію «українського проекту» Романа Шпорлюка (заснована на концепції «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона), згідно з якою у ХІХ ст. «український проект» виникає на протигагу сформованим у той час «польському» та «російському» проектам. Саме в цей час відбувається перетворення російського і польського суспільств у національні. Процес формування нації у цій концепції виглядає як

процес створення певною соціальною групою (інтелігенцією) образу нового уявлення суспільства про себе. У разі успіху «національний проект» реалізується у вигляді формування модерної нації [8].

Отже, як вважають модерністи, формування сучасної української нації розпочалася саме в модерну добу, тобто на рубежі XIX ст. В якості альтернативи концепції національного відродження модерністи пропонують концепцію «націотворення», тобто формування якісно нової спільноти – української нації. В незалежній Україні модерністська концепція частково постала як критика національної історії, спроба її певної ревізії, водночас переважна більшість праць модерністів досліджує проблему націогенези на теоретичному рівні або ж висвітлює лише певні аспекти цього процесу. Прикладами висвітлення історії України через призму модерністських концепцій є роботи Ярослава Грицака «Нарис історії України: формування української модерної нації XIX – XX ст.» [3], та Сергія Єкельчика «История Украины: становление современной нации» [4].

Методичні рекомендації

На нашу думку, теорії нації та націоналізму найбільш доцільно використовувати під час вивчення українського національного руху, розглядаючи такі теми у курсі історії України: лекції «Україна під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (наприкінці XVIII – на початку XX століття)», «Україна в революційних подіях 1917-1921 рр.: причини, рушійні сили, наслідки», а також на семінарських заняттях: «Українське національне відродження XIX століття» і «Революція та громадянська війна в Україні в 1917 – 1921 рр.».

Зазначені лекції можуть бути представлені викладачем через призму формування, подальшого розвитку українського національного руху. На лекційних заняттях доцільним є введення таких термінів як «нація», «український національний рух», «національний проект». Вивчення українського національного руху XIX – XX століття в контексті теорій націй та націоналізму (як приморіалістських, так і модерністських) дозволить студенту більш концептуально

дослідити проблему становлення української нації. Паралельно варто було б розглянути інші національні проекти, що формувалися в цей час в Україні – польський та російський.

На семінарських заняттях доцільно розглянути широко доступні джерела з історії українського національного руху, зокрема публікації українофільської преси другої половини XIX століття, програмні документи українських політичних партій кінця XIX – початку XX століття. Обговорення зазначених джерел можна провести у формі дискусії із заздалегідь визначеними доповідачами. Розглядаючи питання формування у Харкові першої української політичної партії Наддніпрянщини – РУП, слід зупинитися на участі у її діяльності студентів Харківського технологічного інституту. Доповіді студентів можуть бути присвячені поглядам окремих провідників українського національного руху.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань

1. Сучасні теорії нації та націоналізму: короткий історіографічний огляд.
2. Теорія розвитку національних рухів Мирослава Гроха.
3. Основні етапи українського національного руху XIX – початку XX століття: модерністський підхід.
4. Ключові постаті українського національного руху XIX століття: В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко.
5. Українські державні утворення доби революційних подій 1917-1920 рр.
6. Українська радянська державність.
7. Харків в українському національному русі XIX – початку XX століття.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
2. Гобсбаум Е. Вступ : винаходження традицій // Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджерса. – К., 2005. – С. 12–28.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

4. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. – / С. Екельчик. – К., 2010. – 420 с.
5. Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії / А. Каппелер // Україна. Процеси націотворення. – К., 2011. – 13–28.
6. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К., 1999. – 352 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>
7. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121–145.
8. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). – К., 2000. – 354 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/sporl/sh.htm>

8. БАГАТОЕТНІЧНА ПАРАДИГМА ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Традиційна національна парадигма історії України сформувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона мала протистояти панівному на той час імперському нарративу та доводити тяглість та давність історії України у порівнянні з історією Росії. Українська історія, згідно з поглядами істориків того часу, простежується від часів Київської Русі. Завдячуючи Михайлові Грушевському, історія українців Російської та Австро-Угорської імперій була об'єднана. Національна історіографія розглядала українську історію, як становлення української нації, що відбувалося внаслідок низки злетів та падінь.

У 1990-х рр., після здобуття Україною незалежності, постає необхідність формування новітнього українського національного історичного нарративу, створення власної концепції національної історії. У середині 1990-х рр. з'являються перші вітчизняні синтетичні розвідки з історії України, які прагнули «об'єктивно та неупереджено», на основі архівних матеріалів, що стали доступні історикам, а також надбань переважно дорадянської та діаспорної історіографії висвітлити історію новоствореної держави. З одного боку, українська історична наука звільнилась від російсько-центричного підходу, проте чимало хиб народницької та державницької історіографії кінця XIX – початку XX століття знайшли своє відображення у сучасних історичних працях.

Чимало сучасних українських та західних істориків України підіймають питання про ревізію класичної парадигми національної історії, закликають «переписати» історію України з огляду, серед іншого, на багатоетнічний підхід.

Як зазначає канадський дослідник Степан Величенко, після Першої світової війни у країнах Заходу національно окреслені історичні дослідження наражалися на критику за те, що виправдовували агресивний націоналізм, переносили пізніші етнополітичні розмежування в минуле, а також ігнорували національні групи. У Північній Америці та Західній Європі було створено міжнародні комісії, покликані усунути зі шкільних підручників історії націоналістичні упередження із метою зменшення ймовірності їхнього використання для потреб екстремізму чи шовінізму. Після 1991 р. це переписування поширилося на колишні країни радянського блоку. Протягом останніх десятиліть ХХ століття науковці почали «денаціоналізувати» свої національні історії, залучаючи до неї національні меншини, етнічно змішані регіони, досліджувати міграції тощо [1, с. 29].

Історики, які досліджують можливості застосування багатоетнічного підходу до вивчення історії України відзначають як позитивні, так і негативні риси цієї парадигми.

Як пише відомий американський дослідник, професор Гарвардського університету Сергій Плохій, спираючись на поважну думку автора одного з небагатьох нарисів багатоетнічної історії України Андреаса Каппелера, «...неможливо написати історію державних інституцій, економіки, торгівлі або міських центрів України, зосереджуючи увагу лише на українцях. Вони, безперечно, становили більшість у сільській місцевості, однак у містах, де переважали росіяни, євреї, поляки та німці, були в меншості. З одного боку, було б нечесно стверджувати, що в українському національному наративі немає місця меншинам. Однак зазвичай їх зображали агресорами, гнобителями та експлуататорами, у боротьбі з якими і народилася українська нація. Сьогодні можна відзначити певні позитивні зрушення в дослідженні багатоетнічної історії України. Йдеться, зокрема, про поступове усвідомлення того, що історію меншини слід включити в новий наратив української історії – і не як «інших», а як

складник колективного «ми», важливий елемент української історії, який відрізняв її від історії інших земель» [6, с. 27].

Сергій Плохій, зазначає, що історію України слід переосмислювати задля того, щоб подолати обмеження, накладені на неї спочатку імперською, а потім національною парадигмою. Такий підхід дозволить влючити українську історію в історію Східної Європи та всього європейського континенту. Написання багатоетнічної історії України є одним зі способів подолати недоліки національного нарративу української історії. Це дасть і політичну, і наукову користь. Такий підхід, якщо його ширше застосувати у конкретно-історичних дослідженнях, обіцяє не тільки політичну, але й наукову користь. Він дасть змогу скласти істотно багатшу мозаїку української історії та в ідеалі замінити конфронтацію різних етнічних нарративів їх співіснуванням. Однак написання багатоетнічної історії не означає вихід за рамки національно-етнічної парадигми. Це, радше, диверсифікація підходу, а не відмова від нього [6, с. 28, 30].

Натомість, як зазначає Андреас Каппелер, багатоетнічний підхід має ті самі слабкі сторони, що й етнонаціональний, бо так само може впадати в примордіалізм, мислити в телеологічних термінах і маргіналізувати неетнічні групи та інституції. На думку ж Степана Величенка, «переписування» історії України не має бути радикальним, зважаючи на те, що Україна лише нещодавно здобула незалежність й запровадження нового підходу до викладу історії України не може бути деполітизованим. Відповідно, дослідник вважає, що історія України має розроблятися як «ненаціоналістичний варіант національної історії» [6, с. 28; 1 с. 29].

Чи не першою роботою, написаною з огляду на багатоетнічну історію України, стала написана у 1994 р. праця австрійського історика **Андреаса Каппелера** «**Мала історія України**» (українською опублікована у 2007 р.). Дослідник розглядає історію України не лише як історію етнічних українців, але й інтегрує до неї представників інших націй, що жили в Україні. У передмові до українського видання А. Каппелер підкреслює, що відмова від ексклюзивної концентрації на історії етнічних українців повинна посилити поняття політичної

або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України. Відмова від етнічної нації і поворот до багатоетнічної політичної нації, на думку автора, повинна стати засобом для подолання численних сучасних конфліктів і зміцнення молодого української демократії [5 с. 8].

А. Каппелер вважає, що такі критерії для формулювання предмета української історії як держава, сучасна територія, народ чи географічний простір не можуть задовільно його визначити. Дослідник розглядає історію України як історію простору, в якому більшість населення склали українці. Водночас їхню історію не можна розглядати окремо від історії інших етнічних груп (євреїв, поляків, росіян, німців, греків, вірменів, болгар і румунів), які жили в Україні. Хоча «на передньому плані» залишається історія більшості населення – українців [3, с.12,16].

Ще одним прикладом висвітлення багатоетнічної історії України є синтетична праця канадського вченого **Павла-Роберта Магочія «Україна: історія її земель та народів»**, вперше виданої у 1996р. та перевиданої у 2010 р. (українською книга видана у 2012 р.). Попередні виклади української історії автор називає радше історією українського народу, а не історією території, яку охоплює сучасна Україна. Народи, що проживають на території України, разом з українцями розглядаються автором як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців у їхній віковій боротьбі за національне виживання. Такий підхід до викладу української історії, «написаної іноземцем для іноземців», важливий через те, що Україна подібно до більшості європейських держав охоплює та охоплювала в минулому різноманітні народи [5, с. V–VI].

У сучасному українському академічному середовищі певний час відбувається дискусія відносно того, що саме і яким чином потрібно викладати у шкільному та вузівському курсах історії України.

Зокрема, відомий український історик, професор Києво-Могилянської академії Наталя Яковенко пропонує робити чіткий поділ між науковою історією, з одного боку, та навчальною і науково-популярною з іншого. За визначенням

провідного українського історика Ярослава Грицака увесь процес вивчення історії підпорядкований певній меті – вихованню законослухняного і лояльного громадянина. Водночас, за його словами, історія має бути не вчителькою а вихователькою, давати не уроки а поради; відповідно викладання кожного великого періоду історії має закінчуватися не крапкою, а великим знаком питання [2, с. 31; 9].

Важливим аспектом зазначеної дискусії є багатоетнічна складова у курсі історії України. У другій половині 2000-х рр. група істориків, очолювана професором Н. Яковенко, за ініціативи Українського інституту національної пам'яті проаналізувала шкільні підручники з історії та запропонувала власний проект **«Концепції та програми викладання історії України в школі»**. Важливим аспектом цього підходу є висвітлення історії національних меншин України. Так, Н. Яковенко у ході полеміки з професором Ю. Мициком зазначає: «Нагадаю очевидне: книжка зветься «Історія України», а не «Історія українців». Немає жодного сумніву, що стрижнем оповіді в ній мусить бути український етнос як серцевина держави та її титульне ядро. Водночас шкільній історії не годиться стерилізувати український простір. Адже тут, поряд з українцями віддавна жили й інші етнічні спільноти, а підручникову оповідь адресовано дитині будь-якої національності, причому суспільство зацікавлене, аби й вона усвідомила свою причетність до спільного минулого. Це відповідало б як актуальним політичним потребам, так і вимогам сучасної дидактики, заснованої на повазі до «іншого». І то вже не кажучи про культурні здобутки іншоетнічних груп, які теж є надбанням сьогоденної України» [8].

Серед реалізованих проектів, що поставили собі за мету висвітлити багатоетнічну історію України, варто назвати посібник для учнів, підготовлений Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» – «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна».

Методичні рекомендації

Багатонаціональний підхід до вивчення курсу історії України у вищих навчальних закладах, на нашу думку, так само доцільний, як й у середній школі.

Залучення до навчальної програми епізодів з історії національних меншин доцільне протягом вивчення усього курсу. Водночас, вочевидь, українці мають бути у центрі тем, що вивчаються.

На лекціях викладач може включити епізоди з історії народів, що жили у відповідний час в Україні, вказавши на етнічне, мовне чи релігійне різноманіття населення України. Так, вже на першій лекції «Вступ до курсу. Зародження цивілізації на території України. Утворення і розвиток Давньоруської держави» – у вступній частині до курсу можна відзначити про використання міжетнічного підходу. Надалі можна приділити увагу грецькій колонізації Північного Причорномор'я та вказати на значний внесок греків в українську культуру, прослідкувати їхній подальший шлях в історії України.

Розглядаючи етнічні чи релігійні конфлікти в Україні слід зважати на толерантне, віротерпиме ставлення до представників інших конфесій та народів. Завдяки такій подачі матеріалу можна наблизитись до відмови від сталих етнічних чи релігійних стереотипів, а також до формування спільної історичної пам'яті про минуле України серед усіх її мешканців.

На семінарських заняттях обговорення питань, пов'язаних зі складом населення у певні періоди історії, багатокультурне та релігійне різноманіття мешканців України може бути актуальним на семінарських заняттях – «Українські землі в складі Литви та Польщі (друга половина XIV– перша половина XVII століття)», «Українське національне відродження XIX століття», «Визначальні тенденції в житті українського суспільства у міжвоєнний період», «Суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток України в 1945-1985 рр.». Це дозволить побудувати у студентів уявлення про зміни у складі населення України протягом історії. Важливим є також написання рефератів з історії окремих етнічних та релігійних громад в Україні із їх подальшим обговоренням.

Тематика рефератів та індивідуальних завдань:

1. Польське та єврейське населення України в роки Української революції середини XVII ст.
2. Історія Кримського ханства у 1449–1783 рр.

3. Національний склад міст в українських землях Російської та Австро-Угорської імперій (XIX – початок XX століття).
4. Національні меншини УСРР в роки коренізації.
5. Національні територіальні утворення в Радянській Україні у 1920 – 1930 ті рр.
6. Динаміка змін національного складу населення України (1950 – 2016 рр.).

Література

1. Величенко С. Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України? // Критика. – 2009. – вересень - жовтень.
2. Грицак Я. Як викладати історію після 1991 р.? / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. С. 17–32.
3. Каппелер А. Мала історія України / Каппелер А. – К., 2007. – 264.
4. Концепція та програми викладання історія в школі (проекти) / Упоряд. Н. Яковенко, Л. Ведмідь. – К., 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://keui.files.wordpress.com/2011/03/koncepcija.pdf>
5. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель і народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород, 2012. – 794 с.
6. Плохій С. Між історією та нацією: Павло-Роберт Магочій і переосмислення української історії / С. Плохій // Критика. – 2011 – Вересень - жовтень.
7. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна. Посібник для учнів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novadoba.org.ua/ukr/together-on-the-same-land-book>
8. Яковенко Н. Лікнеп для професора // Дзеркало тижня. – 2008. – №8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/liknep_dlya_profesora.html
9. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. - 2002. – грудень.

Навчальне видання

**Використання сучасних напрямів історичних
досліджень у курсі «Історії України».
Методичні рекомендації для викладачів та студентів**

Укладачі:

ДВОРКІН Ігор Володимирович
ХАРЧЕНКО Артем Вікторович

Відповідальний за випуск проф. *В. І. Ніколаєнко*

В асторській редакції

Підп. до друку 2016 р. Формат 60x84 1/16. Папір друк. № 2.
Друк. – ризографія. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 3.75
Наклад 100 прим. Зам. № 26-09/17 Ціна договірна.